

Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti

Jiří Musil

**CESES FSV UK
Praha 2008**

Tento text vznikl v rámci řešení projektu „Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti“, který byl sponzorován Ministerstvem práce a sociálních věcí ČR pod číslem J028-28/04-DP2 řešeného v rámci projektu „Moderní společnosti a její proměny“ jenž byl součástí Národního programu výzkumu.

**Vydavatel: CESES FSV UK
První vydání: 2008
Editor: Eva Abramuszkinová Pavlíková**

**Grafické zpracování a tisk: Studio atd.
ISSN: 1801-1640 (tištěná verze)
ISSN: 1801-1519 (on-line verze)**

Obsah

Předmluva	4
1. Cíle projektu o sociální soudržnosti a podněty, které vedly k jeho řešení	5-15
2. Teoretické a konceptuální otázky	16-23
3. Hlavní výsledky analytických a empirických studií	24-35
4. Nové výzvy, rizika a deficity v oblasti sociální koheze v České republice	36-37
5. Hlavní doporučení	38-48
6. Použitá literatura a odkazy	49-51

Předmluva

Místo dlouhé předmluvy je myslím vhodnější, abych zde citoval otázku, kterou posluchačům BBC položil v roce 1949 britský filozof Bertrand Russell. Na začátku přednášky nesoucí název „Sociální koheze a lidská povaha“ se zeptal:

„Jak můžeme sloučit onen stupeň individuální iniciativy nutný pro pokrok, s takovým stupněm sociální soudržnosti, který je nezbytný pro přežití?“

Russell ve svých odpovědích nenechal nikoho na pochybách o tom, že pouze spojení individuální iniciativy, čili svobody, se sociální soudržností vytvoří pevnou základnu demokracie. To je rovněž hodnotovým východiskem, které přijal autor následující studie, která shrnuje hlavní výsledky rozsáhlého sociologického výzkumu o stavu sociální soudržnosti v soudobé společnosti České republiky.

Projekt řešili čtyři týmy. Bez dobré spolupráce těchto týmů a jejich členů by projekt nebyl uskutečnitelný. Řešitel a koordinátor projektu, který je současně autorem této studie, je si toho plně vědom. Na tomto místě proto chce všem, kdo se výzkumného projektu „Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti“ zúčastnili, upřímně poděkovat. Dík patří rovněž odborné garantce projektu, kterou byla Doc. Ing. Lucie Kozlová, PhD. vedoucí Katedry sociální práce a sociální politiky Zdravotně sociální fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Její rady nám často pomohly. Upřímný dík patří rovněž oponentům Doc. PhDr. Janu Vlácilovi, Csc. a Doc. Ing. Magdaleně Kotýnkové, Csc. Last but not least chceme poděkovat pracovníkovi Ministerstva práce a sociálních věcí ČR panu ing. Josefovi Průšovi. Ten měl na Ministerstvu práce a sociálních věcí ČR na starosti projekt a pomáhal nám v řešení četných složitých administrativních záležitostí. Projekt byl sponzorován MPSV ČR pod číslem 1J028/04-DP2, který byl součástí Národního programu výzkumu – tématický program TP – 5.

*Jiří Musil
CESES, Fakulta sociálních věd UK*

Cíle projektu o sociální soudržnosti a podněty, které vedly k jeho řešení

Úvod

Čtenáři dostávají do rukou studii shrnující hlavní výsledky výzkumného projektu, který byl řešen v rámci Tématického programu 5 MPSV ČR „Moderní společnost a její proměny“. Opírá se především o texty závěrečné zprávy, která byla úspěšně oponována na Ministerstvu práce a sociálních věcí ČR dne 10. 12. 2008. Smyslem studie je informovat odbornou veřejnost o hlavních výsledcích rozsáhlého projektu, jehož cílem bylo poznat stav sociální a kulturní soudržnosti soudobé české společnosti a navrhnout některé strategické směry veřejné politiky. Projekt řešily čtyři následující týmy:

1. Centrum pro sociální a ekonomické strategie (CESES) Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, tým vedený Jiřím Musilem,
2. Institut sociologických studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, tým vedený Hynkem Jeřábekem,
3. Sociologický ústav Akademie věd České republiky, tým vedený Milanem Tučkem,
4. Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita v Brně, tým vedený Tomášem Sirovátkou.

Řešitelem a koordinátorem celého projektu byl Jiří Musil, pracovník Centra pro sociální a ekonomické strategie (CESES) Fakulty sociálních věd UK Praha. Jeho zástupcem byl Libor Prudký. Administrativou projektu, sledováním rozpočtu a komunikací s příslušným odborem MPSV ČR byla pověřena Bsc. Dagmar Matějovská.

Pracovníci CESES přispěli do projektu svými teoretickými pracemi (J. Musil, L. Prudký), studií o roli církve v sociální kohezi (L. Prudký), studií o neformálních sociálních sítích (P. Frič) komparativními studii srovnávajícími Českou republiku s jinými Evropskými zeměmi (M. Šmídová, L. Prudký), analýzami vnitřních periferií ČR (J. Musil, J. Müller [externí spolupracovník z ÚRS, Praha], M. Šmídová, E. Abramuszkinová-Pavlíková, Eva Kučerová), analýzami sociálních důsledků stárnutí (M. Mašková), analýzami vývoje české rodiny (M. Mašková, J. Musil), daty a rozbory dat o skupinách ohrožených sociálním vyloučením (M. Šmídová, J. Musil) a analýzami sociální politiky ČR (M. Potůček). J. Musil je pak zodpovědný za navržená praktická doporučení pro koncepci veřejné politiky směřující k posílení sociální soudržnosti.

Pracovníci Institutu sociálních studií FSV UK vedení profesorem Hynkem Jeřábekem zpracovali analytické studie zabývající se mezigenerační solidaritou a péčí o seniory v ČR (H. Jeřábek, J. Barvíková, J. Prajsová, J. Remr, L. Moravcová) a dotkli se obecných otázek postavení rodiny a zejména otázek vztahu mezi rodinnou a institucionální péčí o seniory.

Tým Sociologického ústavu Akademie věd ČR vedený docentem Milanem Tučkem byl zodpovědný jednak za teoretické práce, jednak za provedení řady empirických celostátních šetření, která osvětlovala hlavní složky sociální soudržnosti. Teoretické práce týmu Sociologického ústavu (O. Bayer, P. Machonin, J. Šafr), doplněné o podněty z jiných týmů, se staly konceptuálním rámcem projektu. V rámci tohoto týmu byla také zpracovaná studie o důvěře v české společnosti (M. Sedláčková), o přemostujícím sociálním kapitálu (J. Šafr), o zdrojích sociálního napětí v české společnosti (M. Tuček) a roli sdílených hodnot v sociální soudržnosti (M. Tuček, O. Špaček, L. Gatnar), o soudržnosti v různých sídelních kategoriích (O. Špaček) a tým získal mnoho dalších empirických informací, které byly použity při formulování celkových závěrů z projektu.

Tým Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, vedený profesorem Tomášem Sirovátkou se zabýval v teoretické části projektu otázkami vymezení a konceptualizace sociální koheze (T. Sirovátka, P. Mareš), zejména pak otázkami sociální exkluze (P. Mareš), pohledem lokálních sociálních pracovníků na exkluzi (M. Horáková, M. Rákoczyová) a M. Sirovátka provedl srovnávací analýzu Národních plánů sociálního začlenění (NAPSI) v zemích Evropské unie a v ČR a empirickou analýzu implementace NAPSI v České republice. Kromě toho přispěl analýzou problémů sociální politiky v ČR k formulování praktických doporučení plynoucích z našeho projektu.

Závěrečnou zprávu i tuto studii zpracoval, na základě všech dílčích studií a publikací, jejímiž autory byly vedoucí a členové uvedených týmů, hlavní řešitel projektu profesor Jiří Musil z CESES. Při zpracování studie se omezil na nejstručnější prezentaci výsledků dílčích teoretických i empirických prací a zejména na jejich syntézu. V textu jednotlivých částí studie jsou vždy uvedeni autoři originálních studií, o které se opíral. Často je přitom použita i původní díkce autorů.

Kromě toho hlavní řešitel vypracoval *implementační doporučení*, obsahující návrhy na některé strategické směry veřejných politik České republiky. Tato doporučení vznikla na základě úvahy hlavního řešitele nad výsledky teoretických a empirických prací a na základě konzultací s některými spolupracovníky. Takový přístup zahrnoval riziko určitého specifického pohledu a proto je zde na místě uvést, že zodpovědnost za tyto návrhy pro politickou praxi nese hlavní řešitel projektu.

1. Zadání výzkumného projektu

1.1. Úvod

V žádosti o udělení účelových prostředků MPSV ČR – která byla příznivě posouzena - jsme popsali smysl, cíle a postupy, které chceme použít při zkoumání sociální soudržnosti, následujícím způsobem.

Formování sociální a kulturní soudržnosti v soudobých, rychle se měnících evropských společnostech, je dnes naléhavým společenským a zejména politickým problémem, jak o tom svědčí řada klíčových dokumentů Evropské unie (např. Smlouva o založení Evropského společenství, Lisabonská strategie). Přitom *není zcela jasné, co se vlastně pojmem koheze, soudržnost, případně solidarita přesně míní*, ani jak jej vhodně uplatňovat ve veřejné politice. Tlak politické praxe na zodpovězení této jedné z nejdůležitějších otázek soudobé politické praxe a společenských věd je enormní. Projekt, který jsme předložili, měl ambici na tuto otázku co nejlépe odpovědět s ohledem na konkrétní historickou situaci českých zemí a na vývojovou dynamiku české společnosti. *Důraz byl položen na sociologický přístup* k řešení této otázky. Tomu odpovídala i struktura pracovišť, která se projektu účastnila.

Pojem sociální soudržnost – který je českým ekvivalentem pojmu sociální koheze – má odlišné významy v různě velkých sociálních útvech. Rozumí se jimi něco jiného v malých sociálních skupinách (např. v rodině), ve středně velkých skupinách a organizacích (např. v obchodní firmě) a ve velkých společenstvích a institucích (např. v národním státě), nebo v nadnárodních společenstvích (např. v Evropské unii). Vycházeli jsme tudíž z předpokladu, že *formy sociální a kulturní soudržnosti se budou lišit v závislosti na velikosti sociálního útvaru.*

Čím je sociální útvar menší, tím více závisí koheze na psychologické a hodnotové podobnosti a souladu jeho členů. Je rovněž pravděpodobné, že koheze na mikroúrovni nemusí automaticky vést k sociální soudržnosti a souladu na sociální makroúrovni (např. ve státě). Sociologie již v minulosti prokázala, že sociální koheze velkých společností je podstatně více závislá jednak na povaze jejich globálního sociálního řádu, jednak na symbolických prvcích dané společnosti (např. na kultuře, na národní identitě) a na akceptovaných obecných pravidlech vzájemných vztahů jejích členů, čili na „pravidlech hry“. Závisí v tomto případě více na kultivaci a internalizaci obecných kulturních vzorců, etiky, práva, zvyků, než na principech spolupráce a harmonie vzniklých v malých sociálních skupinách. *Rozdíly mezi soudržností na mikro- mezo- a makro-úrovni, a důsledky těchto rozdílů se staly jedním z hlavních témat našeho projektu.*

Důležitým rysem projektu byla jeho aplikační dimenze. Nešlo nám jen o poznání stavu sociální koheze české společnosti, nýbrž také o návrhy strategií ve veřejné politice, které by tuto soudržnost učinily udržitelnou. *V soudobých diferencovaných a globalizujících se evropských společnostech dochází – podle většiny seriózních sociologických analýz – ke snižování sociální soudržnosti.* Tento stav se podle mnoha sociologů promítá do projevů sociální dezintegrace a marginalizace. Proto se náš projekt neomezil na popis sociální skutečnosti, ale hledal také náměty a cesty na posilování tradičních forem soudržnosti, a rovněž na *hledání nových forem sociální a kulturní koheze.* Ty by ovšem měly odpovídat našim evropským sociálním, hospodářským i kulturním podmínkám.

1.2. Cíle projektu

Projekt měl tři hlavní cíle a části: 1. část věnovanou *poznání sociální soudržnosti v České republice*, 2. část věnovanou *srovnání stavu sociální soudržnosti v České republice se stavem v jednotlivých státech EU*, 3. *část implementační*, věnovanou inovacím institucí a opatřením ve sféře politické, sociální a kulturní.

V prvé a druhé analytické části šlo především o spolehlivé *poznání stavu a proměn soudržnosti současné české společnosti* jak na mikro-, mezo-, tak i makro-úrovni, a o formulování *prognóz důsledků předpokládaných technologických, hospodářských a sociálně kulturních změn* na stav koheze české společnosti v příštích 10 - 20 letech.

Třetí část byla koncipována tak, aby vyústila do *souboru konkrétních návrhů strategických změn řídicí praxe podporující sociální a kulturní soudržnost.*

1.3. Obecné pracovní hypotézy

Jak analytická, tak srovnávací a implementační část projektu vycházela z obecné hypotézy, že po provedených institucionálních a právních změnách v politickém, hospodářském a zčásti i sociálním systému české společnosti po roce 1989, a také v důsledku vstupu ČR do Evropské unie a působení globalizace, bude *jedním z hlavních problémů české společnosti v příštích dvou desetiletích formování sociální a kulturní soudržnosti odpovídající novým společenským podmínkám země.*

Projekt vycházel tudíž z hypotézy, že *určité formy sociální a kulturní soudržnosti*, tj. ty, které byly vázány na tradiční typ společnosti, ale také na první fáze modernizace, spojené především s urbanizací, industrializací a s tzv. fordismem (masová průmyslová výroba), se budou *měnit*. Předpokládali jsme ale také, že některé tradiční formy soudržnosti budou funkční i v nové situaci (rodiny, neformální malé zájmové skupiny, územní společenství aj.), ale současně jsme předpokládali, že *se vynořují nové druhy a formy sociální a kulturní soudržnosti*, které je nutno co nejdříve identifikovat a analyzovat. Předpokládáme, že tyto nové soudržnosti budou mít v Evropě mnohočetnou podobu. To odpovídá soudobým pojetím modernity v sociologii, kde se ujal S. Eisenstadtův (2000) koncept „mnohočetných modernit“.

1.4. Hypotézy týkající se srovnání České republiky se zeměmi Evropské unie

Projekt vycházel ze stanoviska, že správně posoudit stav sociální soudržnosti české společnosti nelze bez srovnání se stavem sociální koheze v jiných evropských zemích. Proto se staly součástí projektu *komparativní studie* srovnávající Českou republiku s vybranými zeměmi Evropské unie. Dělo se to na základě sekundárních analýz dat shromážděných ve dvou mezinárodních šetřeních, a to v *European Value Study (vlny 1991 a 1999)* a *European Social Survey (vlny 2002/2003 a 2004/2005)*. Jednotná metodika uplatňovaná v těchto mezinárodních studiích byla pro nás zárukou toho, že jde o srovnatelná data. Těchto sekundárních analýz bylo podle našeho názoru zapotřebí provést několik, aby se ověřila hypotéza o specifičnosti sociální soudržnosti v České republice.

Hypotézy předpokládaly, že rozdíly mezi jednotlivými zeměmi jsou důsledkem působení kulturních, politických a ekonomických diferencí mezi evropskými zeměmi. Kromě toho jsme předpokládali, že na stav sociální soudržnosti jednotlivých evropských zemí bude také působit regionální diferenciace těchto zemí.

1.5. Hypotézy týkající se třetí, tj. implementační části projektu

Předpokládali jsme, že sociální soudržnost lze ovlivňovat veřejně-politickými, institucionálními rámci, mechanismy a intervencemi, i když jejich efekt bývá omezený a projevuje se se zpožděním. Efekty těchto intervencí mohou být rovněž málokdy zcela předvídatelné. Předpokládali jsme rovněž, že navrhované veřejné politiky posilující sociální soudržnost musí být mnohohrstevnaté a že nemusí být ve svém působení vždy synergické.

Mezi nutné obecné podmínky udržování sociální soudržnosti jsme zařadili především *konzistentní právní řád, fungující veřejnou správu, funkční tržní ekonomiku, rozvíjenou občanskou společnost a vyváženost souhrnných regulačních mechanismů v dané fázi vývoje dané společnosti*. Mezi negativní faktory snižující úroveň soudržnosti jsme počítali *především stínovou ekonomiku, daňové podvody, korupci, existenci mafii a vysokou kriminalitu*.

Výsledky našeho výzkumu jak v jeho teoretické, tak i analytické a empirické části, podle našeho soudu ukázaly, že k posílení sociální soudržnosti v České republice může do značné míry přispět změna veřejných politik státu, zejména jeho politiky sociální.

2. Tři hlavní podněty současného diskurzu o sociální a kulturní soudržnosti

Intenzivní zájem velkého počtu evropských institucí, organizací, ale také sociálních vědců a politiků o otázky sociální soudržnosti v současných společnostech, lze interpretovat jako projev úsilí reagovat na tři hlavní podněty:

1. *Na obecnou situaci soudobých západních společností, které procházejí velkými proměnami, jež se týkají základních pilířů fungování společností. V současné době se radikálně mění čtyři pilíře, které stabilizují západní společnosti: formy práce, rodiny, státu a hodnoty. Dnes jde – podle předních světových společenských vědců – o krizi a potíže spojené s proměnou tradiční tj. organizované modernity do nových podob modernity. Sociální soudržnost se stává problémem a proto jsme označili tento podnět jako problémový.*
2. *Na vývoj názorů v soudobých společenských vědách, především v sociologii, ekonomii a politické vědě. Tyto vědy vis à vis velkým proměnám, kterými procházejí soudobé společnosti, a které jsou označovány mnoha autory jako druhá krize modernity, hledají nové odpovědi na otázku, co drží společnosti dohromady. Jde tu o podněty teoretické povahy, o obnovení zájmu o ujasnění klíčových pojmů jako je společenský řád, integrace společnosti, koheze společnosti.*
3. *Na politické úsilí orgánů Evropské unie o posilování soudržnosti mezi členskými státy unie a mezi regiony jednotlivých členských států, a také mezi regiony celé Evropské unie. Toto úsilí směřuje k odstraňování příliš velkých sociálně-ekonomických rozdílů mezi jednotlivými zeměmi Evropské unie a mezi jejími regiony. Je to podnět, který lze označit jako programový.*

Následující výklad tří pohledů na sociální soudržnost (zde ve zkrácené podobě) zpracoval v projektu Jiří Musil.

3. Sociální soudržnost z pohledu společenských věd

I když není pochyb o tom, že nejsilnějším podnětem rostoucího zájmu o otázky sociální soudržnosti jsou reálné problémy soudobých evropských společností - mezi které patří nepochybně snižování, nebo transformování sociální koheze - uvedeme nejdříve hlavní obrysy diskurzu o soudržnosti ve společenských vědách. To umožní čtenáři lépe porozumět i problémovému a praktickému přístupu k celé této otázce.

Z dějin těchto věd, zejména z dějin sociologie je známo, že od začátku 19. století - v důsledku tzv. dvojité revoluce (Eric Hobsbawm 1962), tj. technicko-hospodářské a politické revoluce probíhající v Evropě od začátku 19. století - se základním tématem společenskovědního diskurzu stala otázka sociální integrace a desintegrace nově se formujících průmyslových a demokratizujících se společností vytlačujících řád tradiční stavovské společnosti.

Toto téma bylo hlavním obsahem děl autorů jako byl August Comte, Karl Marx, Emile Durkheim, Max Weber i Georg Simmel. Ústřední otázku jejich děl lze formulovat takto: *jaké mechanismy mohou integrovat nový typ společnosti, když zaniká tzv. tradiční stavovská společnost?* Odpovědi na tuto otázku rozdělily uvedené a další autory do několika směrů, které jsou popsány v každých dobrých učebnicích dějin společenských věd.

3.1. Sociální soudržnost v kontextu vývoje západních společenských věd po 2. světové válce

Obecně lze konstatovat, že i soudobé přemýšlení o sociální soudržnosti navazuje na tento diskurz zakladatelů sociologie a v řadě odpovědí soudobá sociologie, politická věda i ekonomie formulují analogické odpovědi jako její zakladatelé. Konkrétní otázky, na které je dnes nutno odpovídat, mají však jiný obsah. Mají ovšem, tak jako v minulosti, podobu *starosti a obav z rozkladu mechanismů, které „drží společnost dohromady“*. V tomto uvedení do problému našeho výzkumu, můžeme ovšem jen v nejstručnější a obecné podobě sumarizovat pohled spo-

lečenských věd na hlavní příčiny současného zájmu o sociální kohezi. Jde především o názory, které působily v desetiletích po 2. světové válce (Musil, 2008).

Vynoření starostí a obav z rozkladu sociální koheze soudobých společností je nesporné a není pochyb o tom, že souvisí s vývojem sociální teorie reagující na změny společností po druhé světové válce.

Řada autorů, kteří se zabývají soustavně dějinami společenských věd *po 2. světové válce* v západním světě, se shoduje na tom, že v tomto období lze rozlišit zhruba *tři etapy ve vývoji sociální teorie*. Peter Wagner (2001) označuje první dvě z nich jako období teorie „organizace modernity“. V prvním z těchto období velká část západoevropské sociologie vytvářela myšlenkové předpoklady „měkkého“ sociálního plánování. V druhém období začala vznikat - současně s tím, co Wagner označuje pojmem „racionalistická revoluce“, která byla součástí zlatého věku kapitalismu padesátých a šedesátých let a návratu k tržní ortodoxii – sociálně orientovaná teorie regulace.

Obě tyto teorie soutěžily, ale do potíží se v sedmdesátých letech dostala především ta verze organizace modernity, která byla spojená se sociálním plánováním. Sociální plánování, keynesiánská ekonomie a další koncepty nesplnily podle Wagnera totiž očekávání, se kterými byly aplikovány. Naopak vedly k nepředvídaným důsledkům a k intelektuálnímu obratu. Začala růst nedůvěra k politickým zásahům do ekonomických procesů a propagoval se návrat k převážně tržní regulaci hospodářství. Paralelně s tím se začala projevovat nedůvěra k tomu, co Wagner označuje pojmem „objektivistická epistemologie“ a odklon od kvantitativních metod v akademických sociálních vědách. Současně s tím se v sociologii odehrál *obrat k interpretativnímu pojetí* výkladu společnosti. Ten byl spojen, díky většímu důrazu na roli subjektu, s vědomím větší otevřenosti a neurčitosti sociální reality. Důraz na nepředvídatelnost sociální reality, na nečekané důsledky vědomých zásahů do společnosti, vyplývající z tohoto filosofického obratu, potlačil do značné míry sociologický objektivismus a tím i představy o možnosti regulovat společnost. A tato skutečnost pak uvolnila prostor pro uplatnění neoliberální filosofie v hospodářské politice, pro kritiku sociálního státu a pro větší důraz na roli jednotlivce obecně.

Třetí etapou vývoje sociální teorie je pak podle Wagnera tzv. *druhá krize modernity*, která v radikální podobě některých verzí postmodernismu neváhá tvrdit, že prožíváme konec sociálních věd. Řada autorů, u nás např. Jan Keller (Keller 2004), ve Spojených státech Alan Wolfe (Wolfe 1989) hovoří dokonce o „mizení společnosti“. Není tím míněna samozřejmě ekonomie, naopak její paradigmatu a teorie začínají nahrazovat v dílech některých sociologů – především těch, kteří vycházejí z koncepcí „metodologického individualismu“ a tvrdého sociologického nominalismu - objektivní koncepci společnosti vytvořenou v rámci epistemologického sociologického realismu. *To se pak promítá i do koncepcí sociální politiky, která se má zaměřit na konkrétní jednotlivce a která má opustit koncepci sociálních práv a která má i k problému sociální soudržnosti přistupovat z pozic tohoto metodologického individualismu.*

Obdobně jako Peter Wagner interpretuje krize modernity i český sociolog Jan Keller (2004). Jeho pohled však sahá do hlubší minulosti – za první krizi modernity považuje sociální reakci na industrializaci 19. a začátku 20. století, za druhou krizi modernity označuje problémy, které se vynořily v druhé polovině 20. století. První krize modernity řešila podle Kellera problém masového vykořenění, druhá je způsobena podle něho přílišnou vázaností na organizace a nadměrným vlivem konvencí. V druhé krizi modernity dochází rovněž k rozvolnění sociálních identit vytvořených tzv. organizovanou modernitou, k omezení významu tříd a třídního vědomí jako os sociální identity a dochází také k oslabení sociálního státu. Společnost sítí, která je odpovědí na druhou krizi modernity nevyřeší podle něho základní problémy spojené s procesy individualizace, i když nemusí vést k rozkladu společenského systému. Pokračující individualizace však podle něho určitě povede k dalšímu oslabení solidarity a k rozpadu sociálního státu.

Z úvah o krizi modernity, zejména u Wagnera, lze odvodit jádro teoretických sporů o adekvátní východiska sociální politiky v soudobých západních společnostech. Lze vyslovit tézi, že spor o to, zda budovat sociální politiku na bázi sociologického nominalismu nebo realismu, případně na kombinaci obou, je jednou ze základních otázek, která se řeší v dnešní teorii sociální politiky v Evropské unii a také v diskurzu o této otázce i v České republice.

V době, kdy vznikal tento text, tj. na začátku roku 2009, dochází - zdá se - opět k dalšímu obratu. Ten se projevuje v sociologii v obnově sofistikovanějšího sociologického objektivismu, ve větší snaze porozumět sociální strukturaci společnosti a v ekonomii revivalem neo-keynesianismu. Do značné míry je to důsledek největší celosvětové hospodářské krize od 30. let minulého století, která vypukla v plném rozsahu v roce 2008. Je pravděpodobné, že se tento poslední obrat projeví i v chápání a konceptualizaci sociální soudržnosti.

4. Příčiny rostoucího zájmu o sociální soudržnost související se změnami společností – tzv. problémový přístup

Rostoucí potřebu zabývat se odborně sociální soudržností, vyvolalo v dnešních západních společnostech, a také v české společnosti, *vynoření zcela konkrétních sociálních problémů*. Často se proto hovoří o návratu sociální otázky. *Na prvním místě to jsou sociálně-strukturální a hodnotové změny*. Jde zejména o následující změny pozorovatelné v evropských společnostech:

- a) pokračující funkční diferenciaci a „oddělování“ složek tzv. moderních společností, složek společnosti, které se rozvíjejí často podle svých vlastních dílčích cílů a *vedou k vysoké strukturální i hodnotové pluralitě*
- b) *rostoucí sociální nerovnosti* těchto společností z hlediska příjmu, majetku, moci a vlivu, a sociálního postavení
- c) *vznikání společností sítí*, které vytlačují tradiční hierarchické uspořádání společností
- d) *rostoucí horizontální dlouhodobou mobilitu* (stěhování) a také krátkodobou mobilitu (dojíždění za prací a za službami)
- e) *proměnu struktury rodiny* a institucionálního rámce reprodukce (zmenšování rodin, konec soužití s příbuznými, soužití partnerů nahrazující manželství, růst fenoménu tzv. postupných manželství, aj.)
- f) proměny hospodářského, sociálního a kulturního *postavení žen*
- g) demografické *stárnutí obyvatelstva* způsobené snížením porodnosti a prodlužováním délky života obyvatel
- h) proměny struktury hospodářských sektorů a *proměny struktury práce* (růst terciárního a kvarternárního sektoru a s tím spojených změn ve velikostní struktuře pracovišť (zmenšování jednotek práce) a v postavení mužů a žen na trhu práce
- i) úbytek relativně stálého celoživotního - nebo alespoň dlouhodobého - pracovního zařazení (povolání), *růst podílu krátkodobých pracovních poměrů, flexibilita práce*
- j) *rostoucí individualizace* v chování i hodnotových orientacích lidí při současném růstu tzv. *modularity* (Ernest Gellner 2000) jednotlivců, tj. schopnosti pracovat v různých oborech a podmínkách
- k) *rostoucí hedonistická hodnotová orientace*, zejména po zhroucení společenského řádu, ve kterém dvě až tři generace žily v jakémsi novodobém kalvinismu (socialismus) omezujícím význam a pluralitu spotřeby
- l) *rostoucí důraz na soutěživost a symboly úspěchu*, a zároveň vynořování post-materiálních hodnotových orientací v hospodářsky úspěšných zemích (Richard Inglehart 1997) případně důraz na universalistický altruismus („překračování sebe sama“ podle Shaloma Schwartze 1992)

- m) *ústup církevních forem náboženství* a přechod k náboženství jako soukromé věci, zanikání náboženských hodnotových i akčních společenství
- n) *oslabování hodnot spojených s národním státem*, s národní identitou a růst regionalismu a lokalismu.

Shora uvedené změny měly poněkud odlišnou podobu v *zemích reálného socialismu*, a některé prakticky vůbec neprobíhaly. To se týká rychlého růstu terciárního sektoru – v ČR naopak došlo k ve srovnání s 1. republikou k snížení jeho podílu – a také flexibilizace práce, a řady hodnotových orientací. Nicméně je zřejmé, že přes hluboké rozdíly mezi společnostmi západní Evropy a reálného socialismu v politické a institucionálně hospodářské sféře, i *socialistické země procházely modifikovanou formou modernizace a sociálně-kulturními změnami, které se v řadě aspektů podobaly těm, které probíhaly v západní Evropě.*

Zmíněné změny sociálně-strukturální a hodnotové, jsou v posledních 2-3 desetiletích výrazně doplňovány ve svých účincích *procesy globalizace a evropské integrace*. Globalizace, jako proces převážně ekonomické povahy, posiluje potřebu zvyšovat konkurenceschopnost jednotlivých zemí a odvětví a vede k celkovému posilování ekonomických kritérií při posuzování kolektivního i individuálního úspěchu. Globalizace a makro-regionální integrace (např. europeizace) nepochybně dynamizují hospodářský rozvoj, avšak současně právě důrazem na nutnost obstát v silícím konkurenčním tlaku, důrazem na ekonomický úspěch a na soutěživost, oslabuje dosavadní formy sociální soudržnosti. Při tom současně roste hodnotová a politická orientace zdůrazňující i v procesech globalizace a makro-regionální integrace potřebu posílení spolupráce a solidarity mezi jednotlivými státy. Koncept sociální koheze v Evropské unii je zaměřen na posílení této spolupráce a jako nástroj silně zdůrazňuje integrativní význam zmenšování socio-ekonomických rozdílů mezi členy unie a mezi regiony jednotlivých členských států.

5. Sociální soudržnost z programového pohledu Evropské unie a Rady Evropy

Z programového pohledu se stala hlavním protagonistou koncepce hospodářské, sociální a územní koheze od 70. let minulého století Evropská unie (resp. Evropská společenství) a Rada Evropy. V textech EU pojem „koheze“ je identický s českým pojmem „soudržnost“.

Formování politiky koheze byl složitý a poměrně dlouhý proces. Je třeba zdůraznit, že pojem soudržnosti měl a má v rámci Evropské unie vždy silně regionální, čili územní konotaci. Lze říci, že toto územní pojetí soudržnosti se postupně proměňovalo v obecnější pojetí ekonomické a sociální soudržnosti. Vzhledem k závažnosti tohoto evropského pohledu, věnujeme mu poněkud větší pozornost.

5.1. Sociální soudržnost v pojetí Evropské unie a Evropské komise

Římské smlouvy z roku 1957 ještě neobsahovaly návrhy na politiku soudržnosti, vedly jen k ustavení určitých mechanismů solidarity ve formě dvou *strukturálních fondů*. Regionální politika EU, která obsahovala již koncepty soudržnosti, vznikla až po roce 1973. Neměla však příliš velký vliv, protože se opírala jen o velmi skromné zdroje. K rozvoji regionální politiky zaměřené na soudržnost mezi regiony jednotlivých členských zemí, a také mezi jednotlivými členy EU, došlo v období 1986 až 1999.

Jednotný evropský akt (JEA) z roku 1986 se stal podnětem pro výraznější rozvoj politiky soudržnosti. Strukturální fondy získaly důležitější postavení a byla formulována pravidla jejich používání. Cílem strukturálních fondů byla – mimo jiné - pomoc rozvoji regionů a velmi brzy nato došlo k jejich významnému navýšení. V článku 23 JEA se již explicitně uvádělo, že „spo-

lečenství se zaměřuje zvláště na zmenšování nerovnoměrností mezi různými regiony a zaostalosti regionů, jimž se dostává nejmenší podpory“ (Citováno podle *Akt o jednotné Evropě* 1993. Praha: Ústav mezinárodních vztahů).

Dalším krokem v posílení politiky soudržnosti byla Maastrichtská smlouva, která vedla ke vzniku *Kohezního fondu* (1994) a k povinnosti Evropské komise předkládat vládám členských zemí EU a Evropskému parlamentu každý třetí rok zprávu o pokroku učiněném v dosahování hospodářské a sociální koheze v rámci Evropské unie. Zároveň došlo k dalšímu zvýšení absolutní i relativní částky určené Strukturálním fondům z rozpočtu EU. Jejich podíl na celkovém rozpočtu EU se zvýšil z 31 % v letech 2000-2006 na 35,7 % v období 2007-2013.

Důraz na politiku soudržnosti pokračoval i po Maastrichtské smlouvě a projevil se jak v textech Smlouvy o Ústavě pro Evropu (SÚE) (2004), tak i v Lisabonské smlouvě, která nahradila Smlouvu o ústavě a která v současnosti prochází procesem ratifikace členskými státy. Jak ve Smlouvě o ústavě, tak i v Lisabonské smlouvě se vedle posilování hospodářské a sociální soudržnosti zdůrazňuje také *posilování soudržnosti územní*. V článku III- 220 SÚE se v druhém odstavci uvádí: „Unie se především zaměří na snižování rozdílů mezi úrovní rozvoje různých regionů a na snížení zaostalosti nejvíce znevýhodněných regionů“ a v dalším odstavci: „V rámci dotyčných regionů je zvláštní pozornost věnována venkovským oblastem, oblastem postiženým průmyslovým přechodem a regionům, které jsou závažně a trvale znevýhodněny přírodními nebo demografickými podmínkami...“

Lisabonská smlouva převzala základní doporučení SÚE a doplnila je některými dalšími formulacemi. Mezi nimi je pravděpodobně nejdůležitější doporučení aplikovat *princip subsidiarity* nejen na vztahy mezi EU a členskými státy, ale také mezi EU a místními a regionálními správami. Závěrem je zapotřebí dodat, že Evropský parlament ve svých usneseních zdůraznil, že ekonomická a sociální soudržnost je základní podmínkou solidarity zemí Evropské unie, a je tudíž základním aspektem evropské integrace. *V dokumentech Evropského parlamentu se explicitně uvádí, že soudržnost má stejný význam jako jednotný trh a měnová unie.*

Při studiu zpráv o ekonomické a sociální soudržnosti, které až dosud zpracovala a vydala Evropská komise, je ovšem zřejmé, že *pojetí politik soudržnosti není ustáleno*. Tak např. třetí zpráva z roku 2004 je zaměřena na vztahy mezi soudržností, konkurenceschopností, zaměstnaností a růstem a na analýzu dopadu a přidané hodnoty strukturálních politik. Čtvrtá zpráva z roku 2007 je podstatně více zaměřena na regionální aspekty a zabývá se ve velké míře analýzou hospodářské, sociální a územní situace a trendů v členských zemích a regionech 27 zemí EU. Obsahuje ale také analýzu výzkumné politiky, politiky zemědělské a politiky zaměstnanosti ve vztahu k soudržnosti. Lze si všimnout kolísání mezi širokým, sociálně-integračním pojetím a užším pojetím zabývajícím se sociálně-politickými stránkami. Rovněž vztah mezi teritoriálním pojetím soudržnosti a sociálním, případně ekonomickým, není vždy jasně formulován. Celkově lze však v publikacích Evropské unie a ve výzkumech, které EU podporuje, pozorovat tendenci k rozšiřování obsahu pojmu sociální koheze do obecnější polohy.

Je rovněž zřejmé, že pojetí sociální soudržnosti formované v rámci Rady Evropy se poněkud liší od pojetí, které vzniklo v rámci orgánů Evropské unie. Důraz na regionální dimenze není *v dokumentech Rady Evropy* tak silný jako v dokumentech EU. *Posiluje se v nich dimenze etická, sociální a demografická.*

Takzvané staré členské státy EU v různé míře a s rozdílnou rychlostí začaly uplatňovat politiku soudržnosti v 90. letech minulého století a *vláda České republiky již v prohlášení z roku 2004*, čili v roce vstupu země do EU, zařadila do svého programu 5. kapitolu nazvanou „Sociální soudržnost“. Sociální soudržnost je v tomto dokumentu chápána jako prohloubení a modernizace sociální politiky. Podle tehdejší koncepce vlády ČR o posilování sociální sou-

držnosti v České republice zpracované Ministerstvem práce a sociálních věcí ČR v roce 2003, se zdůrazňovalo *omezování neodůvodněné sociální a ekonomické diference*. Tato politika má předcházet vzniku sociálního napětí, konfliktům a politické nestabilitě. Hlavním *pilířem je důraz na rovné možnosti uplatnění na trhu práce, na snižování regionální disparity zaměstnanosti a na aktivní sociální politiku odstraňující chudobu*. Z této koncepce je zřejmé, že sociální politika a sociální soudržnost je v České republice chápána jako nástroj integrace a stabilizace celé společnosti a nebyla omezována na regionální problémy.

5.2. Sociální soudržnost v pojetí Rady Evropy

Koncepce sociální soudržnosti Rady Evropy je obecnější než koncepce Evropské unie a Evropské komise. Vychází ze sociálně-filozofických axiomů a je bližší teoretickému přístupu než koncepce EU. Vzhledem k tomu, že má blíže k našemu projektu, věnujeme jí na tomto místě více pozornosti.

V roce 1998 bylo Výborem ministrů Rady Evropy založeno Oddělení rozvoje sociální soudržnosti (The Social Cohesion Development Division). V roce 2000 byla vypracována 1. verze „Strategie sociální koheze“ (Strategy for Social Cohesion), která byla pak v revidované formě schválena Výborem ministrů při RE a publikována pod názvem „Nová strategie pro sociální soudržnost“ (A new strategy for Social Cohesion) z roku 2004.

„Strategie sociální koheze“ (SSK) je *konceptuální a normativní studií*. Sociální kohezi definuje strategie jako: „*schopnost společnosti zajistit blaho všem svým členům minimalizováním disparit a zabráněním polarizace společnosti. Soudržná společnost je vzájemně se podporující společenství svobodných jednotlivců, kteří dosahují těchto společných cílů demokratickými prostředky*“¹

Všechny společnosti musí podle této strategie umět žít s napětím a stresem způsobenými existujícími rozdíly a potenciálními rozdíly, např. mezi bohatšími a chudšími lidmi. Když jsou však tyto rozdíly nadměrné anebo mají tendenci zvětšovat se, koheze je ohrožena.

Neexistuje rovněž společnost bez etnické a kulturní diverzity. Jde o to jak zvládat diverzitu, aby se stala zdrojem vzájemného obohacování a nikoliv faktorem rozšiřování konfliktu. Soudržná společnost je ta, která dokáže vyvinout úspěšné způsoby jak se vyrovnat s těmito a jinými napětími otevřeným a demokratickým způsobem.

Západní Evropa během 20. století přijala zodpovědnost za dosažení rovnováhy mezi hospodářským růstem a sociální spravedlností, a bez ohledu na značné rozdíly mezi jednotlivými zeměmi Evropa vytvořila specifický sociální model. Ten se ovšem musí také měnit vzhledem ke změně podmínek, ale neměl by ztratit svou základní povahu.

Specifickým rysem koncepce sociální koheze podle Rady Evropy je odvozování soudržnosti z lidských práv. *Lidská práva jsou základem sociální soudržnosti*.

Zajistit blaho pro všechny členy společnosti neznamena jen zajistit jim spravedlnost (equity) a nediskriminaci v uplatňování lidských práv, ale také zajistit:

- důstojnost všem lidem, uznat jejich schopnosti a jejich příspěvky pro společnost při plném respektování rozdílnosti kultur, názorů a náboženských věř;
- svobodu každému jednotlivci usilovat v životě o osobní rozvoj;
- každému jednotlivci možnost zúčastnit se aktivně života společnosti jako její plnoprávný člen.

¹ Citováno podle „A new strategy for Social Cohesion“ . Revised strategy for Social Cohesion approved by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 31 March 2004. European Committee for Social Cohesion (CDCS), str. 3.

Základním prvkem uplatňování strategie sociální soudržnosti je rovněž *rovnost žen a mužů*. Neméně důležitá je ochrana práv a potřeb těch jednotlivců a skupin, které jsou v tomto směru ohroženy.

Strategie sociální soudržnosti uplatňována Radou Evropy zdůrazňuje obecně *zodpovědnost všech za udržení koheze*. Je to zodpovědnost všech a nikoliv jen zodpovědnost státu. To je vyjádřeno *přesunem z pojmu „stát blahobytu“ na pojem „společnost blahobytu“*.

Přes toto rozšíření zodpovědnosti za sociální soudržnost na společnost jako celek *Rada Evropy zdůrazňuje podstatnou zodpovědnost státu za udržení sociální koheze prostřednictvím sociální politiky*. Stát je na prvním místě garantem lidských práv a participatorní demokracie a na druhém místě stát zajišťuje spravedlivé rozdělení bohatství takovými mechanismy solidarity jako je redistributivní systém daní a sociální pojištění. Stát rovněž chrání ohrožené skupiny před rizikem sociálního vyloučení.

Ale *v současné době se mění pojetí zodpovědnosti centrálního státu za kohezi*. Jednak tím, že některé její části přejímají regionální a lokální správy, a jednak tím, že se této zodpovědnosti ujímají i neverejné (nestátní) složky společnosti. Nejde jen o neziskové organizace (NGO), ale také o hospodářské podniky. V „Nové strategii sociální soudržnosti“ se zdůrazňuje, že *sociální zodpovědnost hospodářských aktérů se vynořuje jako klíčová otázka post-industriálních společností*. Text strategie pak v dalších částech zdůrazňuje rovněž potřebu rozvinutí nové individuální etiky sociální zodpovědnosti. *Společnost je soudržná, když lidé přijmou zodpovědnost jeden za druhého*.

Teoretické a konceptuální otázky

2

1. K historii pojmu sociální soudržnost

I letmý pohled do sociologických slovníků, učebnic a příruček naznačuje, že pojem sociální soudržnosti nebo sociální koheze nebyl až do 90. let minulého století užíván v politických dokumentech ani v sociálně-vědním diskurzu příliš často. Tato část textu je zkrácenou verzí studie J. Musila z roku 2004.

Pojem sociální koheze se častěji objevoval pouze v mikro-dimenzi, při studiu skupinové koheze, jak to činila od 30. let sociometrie (srv. Petrusek 1969) a mikro-sociologie. Pojem sociální koheze v tomto smyslu je uváděn např. v sociologickém slovníku G. Duncana Mitchella z 60. let (Mitchell 1968), i když i tam se odkazuje krátce rovněž na sociální kohezi v makro-sociálním smyslu Durkheimově a Amitaie Etzioniho. Naopak překvapuje, že např. v nedávno vydaném slovníku o německé společnosti, editovaném Bernardem Schäfersem a Wolfgangem Zapfem (2001) heslo sociální soudržnost nelze vůbec najít.

Frekventovanějšími pojmy pro vyjádření obsahu, který by byl nejbližší dnešnímu významu pojmu sociální soudržnosti v jeho makro-dimenzi, byly v druhé polovině 20. století pojmy „integrace společnosti“, „společenský řád“, případně „solidarita“. Toto chápání sociální koheze má své zdroje nepochybně již v díle Auguste Comta, především však v koncepcích Emile Durkheima, jak zdůrazňují např. Lewis A. Coser a Bernard Rosenberg v úvodu ke kapitole „Cohesion and Conflict“ v knize *Sociological Theory. A Book of Readings* (Coser, Rosenberg 1957), ale také již citovaný G.D. Mitchell a řada dalších autorů.

Je poučné připomenout, které autory zařadili Coser a Rosenberg do své kapitoly o kohezi. Po Durkheimově textu o sebevraždě a sociální solidaritě je to Radcliffe-Brown díky analýze sociálních sankcí, Malinowski vzhledem k důrazu na reciprocitu jako tmel společnosti, Marx pro chápání třídní koheze jako produktu konfliktu, Sorel pro analýzu vztahu mezi třídní identitou a konfliktem, Simmel díky chápání konfliktu jako formy socializace, Gluckman vzhledem k tomu, že se zabýval mírem ve sváru, Dahrendorf pro svou stat' „Out of Utopia“ a konečně Coser sám se svou interpretací sociální funkce konfliktu.

Coser a Rosenberg připomínají, že Durkheim začal psát svá díla po „další velké desintegrující krizi francouzské společnosti: po porážce Francie Německem ve válce 1870-71, po komuně a po porodních bolestech Třetí Republiky“ (Coser, Rosenberg 1957: 175). Autoři soudí, že tu šlo o úsilí pochopit problém sociální koheze tváří v tvář hrozícímu zhroucení společnosti. A Durkheim se snažil problému desintegrace společnosti porozumět, mimo jiné, analýzou oslabování sociální solidarity v hodnotových společenstvích odlišného typu, tj. v společenství katolickém, protestantském a židovském. Toto oslabování, vyjadřující podle něho rozdílnou

míru sociální integrace, měřil tím, jak vysoká byla míra výskytu sebevražd v každém z nich. Dnes je již zřejmé, že většina autorů, které Coser a Rosenberg zařadili do své čítanky, si byla vědoma rizik slabé sociální solidarity evropských společností na konci 19. a začátku 20. století. Tyto společnosti byly ohroženy slabou vnitřní kohezí a ještě více zhroucením mezistátního, především mezinárodního řádu tehdejší Evropy. A tato situace byla nepochybně stimulem jejich úvah o sociální kohezí společnosti obecně, úvah, které bývají také označovány jako reakce na první krizi modernity.

Je zřejmé, že samotný pojem sociální koheze - v tom pojetí, jak je chápán v politické sféře, odkud proniká do sociálních věd – je do značné míry terminologickou inovací. Nebyl příliš používán, přestože má kořeny v klasické sociologii - zejména v durheimovských pojmech mechanické a organické solidarity, ale také v dílech dalších zakladatelů sociologie. Tyto pojmy byly podle Jana Kellera v minulosti rozvíjeny jako nástroje „záchrany sociální“ (srv. Keller 2004). Není ovšem náhodou, že podobně vnímá roli sociologie také řada soudobých zahraničních autorů, když jako např. Alan Wolfe (1989: 187-211) hovoří o nebezpečí „sociologie bez společnosti“.

Svědčí to o tom, že *otázky o sociální soudržnosti směřují vlastně k otázkám o základní povaze soudobých západních společností*. Již toto kladení kritických otázek lze považovat za *první pozitivní kognitivní výsledek soudobého proudu literatury zabývající se sociální soudržností*. To je náš *první obecný závěr*.

Ze studia sociologického diskurzu posledních 15 - 20 let zaměřeného na téma sociální koheze vyplývá také *druhý obecný závěr*. V soudobých teoriích společnosti stále více autorů zdůrazňuje, že *existují dva hlavní typy sociální integrace*. V pojmech Davida Lockwooda, který rozhodujícím způsobem přispěl k této distinkci, je nutno odlišovat *systémovou integraci* od *sociální integrace* (Lockwood 2000).

Systémová integrace je pojmem odpovídajícím funkcionalistické koncepci společnosti. Sociální integrace je v Lockwoodově pojetí pojmem užším, zahrnujícím interakce, vzájemnou pomoc a oporu především v malých skupinách. Podobně Jürgen Habermas rozlišuje *sociální systém* a *systém společnosti*, který označuje jako „žitý svět“, tj. svět denního života, kontaktů, spolupráce, ale také konfliktů. Zejména jde o úvahy v 2. dílu jeho *Theorie des kommunikativen Handelns*, (Habermas 1995). Z jiné teoretické pozice vyjádřil tuto dualitu sociální již Erving Goffman, když psal o *interakčním řádu* (interaction order) (Goffman 1983), který se liší od *řádu institucí*. Také Niklas Luhmann hovoří o *systémech interakce*, které je nutno odlišovat od *organizačního systému* a od *systému společnosti* (Luhmann 1982). Interakční systém existuje tehdy, když jednotlivci jsou spolu a když se navzájem vnímají. Připomíná to důraz Ch. H. Cooleyeho na „vztahy tváří v tvář“ v primárních skupinách. Organizační systémy koordinují jednání jednotlivců ve specifických situacích, např. v práci, při sportovních hrách apod. Systémy společnosti nedefinoval Luhmann příliš jasně, ale jde tu zřejmě o analogii ostatních funkcionalistických pojetí společenského systému. U nás Jan Keller hovoří o dualitě *primární a sekundární sociability* (Keller 2007).

K tomuto rozlišení typů sociální integrace přistupuje u řady autorů – nikoliv však u všech – názor, že ona *nesystémová integrace, žitý svět, ztrácí ve stále větší míře svou relativní autonomii*. Je *postupně kolonizován – abychom použili Habermasova termínu – systémovou integrací, která má především podobu ekonomickou a politickou*. Podle Habermase systémová integrace v současné době stále více ovládá území, které bylo dříve prostorem sociální integrace. *Tuto změnu vztahu mezi systémovou a sociální integrací v soudobých evropských společnostech lze považovat za třetí obecný závěr* dosavadního výzkumu sociální soudržnosti.

Čtvrtým závěrem, opírajícím se rovněž o většinově přijímané stanovisko dosavadních prací, je poznatek, že *existují rozdílné formy sociální koheze anebo rozdílné dimenze koheze*. S tím souvisí poznatek, že těmto rozdílným formám a dimenzím sociální koheze budeme lépe rozumět, když budeme hlouběji znát mechanismy propojující mikro-, mezo- a makro-dimenzi soudobých společností. Jinak řečeno, *jedním z nejtěžších problémů sociologického zkoumání soudržnosti je popis a interpretace vztahu mezi sociální kohezí v mikrodimenzi a v makrodimenzi*. Je rovněž zřejmé, že tento vztah nebude možné adekvátně vysvětlit nějakou jednotnou, univerzální teorií, naopak je pravděpodobné, že bude existovat řada komplementárních výkladů. Prozatím však o tomto vztahu víme velmi málo.

Pátým výsledkem dosavadního teoretického diskurzu o sociální kohezí je stále častěji vyjadřovaný názor, že sociální soudržnost současných společností musí vycházet z *přijetí plurality kultur denního života a z rostoucí individualizace*. Jedním z reprezentantů takového pohledu na soudržnost je Alain Touraine v knize příznačně nazvané *Můžeme ještě žít spolu?* (Touraine 2000). Touraine v ní zdůrazňuje, že zdvojené procesy globalizace a partikularizace nás stále více vzdalují od sebe. Na jedné straně tradiční hodnoty a kultura jsou narušovány homogenizovanou hromadnou kulturou. Na straně druhé se pak jednotlivá společenství stávají introvertními ve svém úsilí ubránit se vnějším vlivům. Východiskem z této situace je podle Touraina paradoxně rozvinutí subjektu. Individua musí usilovat o to, aby se na jedné straně stala aktivními aktéry uprostřed stálé a nekontrolovatelné změny, a zároveň o to, aby rozvinula jako individua vzájemnou komunikaci. Soudržnost je pak vlastně výsledkem této komunikace, kterou lze chápat také jako mediaci diferencovaných životních orientací a projektů.

Šestým závěrem, ke kterému vede historicko-sociologické studium vývoje jednotlivých společností – a také české (Musil 2004), je poznatek, že *v každé společnosti existuje vedle sebe několik geneticky odlišných typů sociální soudržnosti*. Lze si je představit jako jakési v historii vzniklé typy soudržnosti, které přitom existují v současnosti. Jsou výsledkem socializace jednotlivých generací v různých, historicky určených sociálních podmínkách. Nejvíce se tato skutečnost projevuje ve společnostech, které v krátké době procházely rozsáhlými systémovými změnami. Málokterá evropská společnost zažila v jednom století tolik společenských změn jako společnost česká. A proto právě její analýza poskytuje mnoho dokladů o roli historie ve formování sociální a kulturní soudržnosti.

2. Konceptuální rámec pro studium koheze české společnosti, ze kterého vycházíme

Ujasnění teoretických východisek jsme pokládali za nezbytné, neboť nízká teoretická zakotvenost je podstatným nedostatkem většiny dosavadních koncepcí soudržnosti. Absence teoretických východisek způsobuje do určité míry eklecticismus jak v kritériích, tak i v indikátorech měření a ztěžuje i formulování doporučení pro praxi.

V současných pojetích soudržné společnosti převládá podle našeho názoru koncepce, kterou lze souhrnně označit jako metaforu „dobré společnosti“. Tento přístup však v sobě nese také riziko. Do diskuse jsou tím často vnášena arbitrárně volená a navzájem zaměnitelná kritéria. Tomuto jsme se vyhnuli tím, že jsme *naše pojetí dobré společnosti, a tím i kritérií soudržnosti, opřeli o Habermasův koncept diskurzivní etiky, Lockwoodův koncept sociální integrace a Parsonsovo pojetí plného občanství*. To se stalo jádrem našeho teoretického přístupu, který se pak stal rámcem i pro četné empirické práce o sociální soudržnosti české společnosti, které jsou uvedeny v tomto sešitu. Tento teoretický a konceptuální rámec byl v plném rozsahu publikován v článku J. Šafra, I. Bayera, a M. Sedláčkové (2008).

2.1. Naše teoretická východiska

Habermasova diskurzivní etika není založena na transcendentních morálních principech, ale na zahrnutí a principiální vzájemné uplatnitelnosti všech nároků a konečkonců na normách, které nediskriminují nikoho, koho se týkají. *Ideálně jsou členové společnosti schopni diskurzivně se dohodnout na takových normách, které mohou být odsouhlaseny všemi* (Habermas 1992). *Tato pravidla by měla zaručovat, že nikdo nebude vyloučen při určování cílů.* Habermas rozlišuje dva spojené aspekty: *solidaritu a spravedlnost*. Solidarita se vztahuje na vzájemnost členů společnosti, spravedlnost na rovnost individuí. V diskurzivní a univerzální etice tak, jak jí chápe, ztrácí solidarita svůj, na vnitřní vztahy na určitém etniku (a proti jiným etnikům) zaměřený partikularismus, a zaručuje spravedlnost ve stejném zacházení se všemi, jichž se morální normy společnosti týkají (Habermas 1991).

Východisko koncepce „dobré“ společnosti v diskurzivní etice spatřujeme v tom, že jednak překonává důraz na určité, předem dané normy, jednak teoreticky zdůvodňuje obě její hlavní charakteristiky: univerzální solidaritu a spravedlnost. Z této premisy vychází i naše pojetí soudržnosti. Habermasova procesuální etika není pro nás dimenzí soudržnosti jako takové, ale kritériem, zda i jakým způsobem je určitá dimenze významná, či nikoliv.

Dobrá společnost – tak, jak ji chápeme – proto není založena na společných hodnotách většinové společnosti, ale na normách, které jsou generovány pomocí společně dohodnutých a všemi respektovaných pravidel.

Tím jsou překonány jednak nedostatky vzájemné empatie (antipatie), závisující na nahodilých citových vazbách, jednak partikularismus (např. etnický) a mocenské nároky v určování cílů a hodnot. Habermasův koncept má nepochybně také normativní charakter, ale *normativnost se přesouvá z obsahových určení, jako jsou hodnoty a cíle, k procedurálním pravidlům při jejich utváření*. Spojuje se tím otázka koheze jak s problémem legitimacy diferenciací ve společnosti (např. majetkových nerovností), tak i s otázkou sociálního začlenění.

Referenční rámeček pro analýzu koheze proto spatřujeme v naplnění instituce politických, občanských a sociálních práv, které legitimizují demokratické, tržní a sociální (ve smyslu welfare) vztahy ve společnosti (Lockwood 1996). Jinými slovy jde o koncept „plného občanství“ (full citizenship), který klade důraz na občanskou inkluzi bez jakékoliv (i skryté) diskriminace (Parsons 1967).

Lockwood považuje obecně pro integraci a dezintegraci za rozhodující strukturu a dynamiku tříd a statusů ve společnosti. *Rozhodující pro sociální řád je mediace konfliktů, které vycházejí z napětí mezi statusovou stratifikací a třídním konfliktem (Lockwood 2000: 377n). Ke krizi řádu dochází tehdy, když se systém třídních vztahů stává nekompatibilní se statusovým systémem (tamtéž: 375).* Pro konceptualizaci dimenzí soudržnosti je významné i jeho dříve uvedené rozlišení makrostrukturálních (občanská integrace) a komunálních komponentů (sociální koheze).

Z této úvahy pak vyplynul obecný závěr o našem chápání soudržné společnosti. Lze jej ve zkratce vyjádřit takto:

V pozdně moderní silně diferencované společnosti, pokud chceme zachovat demokratický režim, není ani nostalgické volání po jednotící (durkheimovské mechanické) formě soudržnosti založené na podobnosti, ani hledání uniformního sociálního a politického konsensu příliš reálné. Soudobé multikulturní, etnicky rozrůzněné společnosti musí hledat nové zdroje soudržnosti, které by zajistily vzájemnou koexistenci různých seskupení, často i s protichůdnými zájmy.

Neboť jak jsme již dříve poukázali, soudržnost určité skupiny, ať už etnika, sociální třídy, či zájmového klubu, nemusí nutně přispívat ke kohezi vyšší úrovně sociálního systému.¹ Souhrnně lze integritu soudobé multikulturní společnosti vymezit jako míru občanské integrace, kterou je třeba sledovat jako úroveň zabezpečení rovných příležitostí, a jako rozsah sociálního vyloučení, resp. začlenění obyvatel do klíčových aktivit společnosti (např. přístup na trh práce, bydlení, zdravotní péče).

Vedle objektivních parametrů je neopomenutelná také *subjektivní stránka inkluze*, slovy J. Alexandera „míra, v níž je jedincům umožněno cítit se jako plnoprávní členové mezního společenství, definuje míru jejich „začlenění““ (Alexander 2006a: 18).²

2.2. Indikátory soudržnosti vyplývající ze shora uvedeného konceptu sociální soudržnosti

Na makrosociální úrovni nelze uchopit zkoumání *soudržnosti jinak než jako vícedimenzionální fenomén*, který je třeba sledovat také v prostorových souvislostech, jako jsou rozdíly mezi lokalitami a regiony. Na základě teoretických východisek lze v analýze rozlišit dvě nejobecnější dimenze, na kterých panuje víceméně shoda mezi všemi badateli (Berger-Schmitt 2002a, b; Easterly et al. 2006), a proto je považujeme za základní stavební kameny naší koncepce, shrnuté v tabulce 1.

První, odpovídající normativně relačním přístupům k integraci a zahrnující vertikální vztahy ve společnosti, představuje *dimenze nerovnosti*. Chápaná širěji než pouze jako sociální stratifikace pokrývá všechny aspekty distribuce bohatství ve společnosti: rovné příležitosti různých skupin obyvatelstva, míru nerovností a sociálních štěpení, regionální diference (dostupnost veřejné dopravy, kulturní a vzdělávací zařízení), rozsah sociálního vyloučení a rozsah diskriminace na základě genderu, věku, sociální třídy, zdravotního stavu (invalidity), národnosti, etnicity a rasy.³ Nejde pouze o jejich objektivní rozsah, ale i jejich subjektivně vnímanou kvalitu (legitimita nerovností, plnoprávné občanství).

Druhou dimenzi soudržnosti, akcentovanou v současných výzkumech, která navazuje na relační přístupy k integraci, je koncept *kolektivního sociálního kapitálu*, vztahující se k horizontálním vztahům ve společnosti. Zahrnuje složku *strukturní*: vazby a sociální kontakty, jakož i sítě občanské angažovanosti (participace, dobrovolnictví) a *kulturní*: hodnoty a normy reciprocity, důvěry v ostatní lidi a společenské instituce, pocit solidarity, smysl pro sounáležitost s komunitou.

Při konceptualizaci sociálního kapitálu je třeba vedle míry občanské participace sledovat zejména *vzájemnou meziskupinovou toleranci a respekt k odlišnostem* podporující vznik sociální důvěry. Pro vznik sociálního kapitálu není rozhodující pouhá existence diverzity v místní komunitě, ale maximální propojenost sociálně „vzdálených“ skupin.⁴ V analytické rovině by proto

¹ Jak poukazují Kearns a Forrest (Kearns, Forrest 2000), můžeme být soudržnými městy uvnitř nesoudržného národa. Podobný argument týkající se procesu suburbanizace viz (Sýkora 2003).

² V Alexanderově pojetí „začleňování“ jde nejen o automatický předpoklad formální občanské rovnosti, ale i o to, aby stigmatizované kategorie osob nebyly v reálném životě „odsouzeny k neviditelnosti života v soukromí“ (Alexander 2006b).

³ Zkoumat je třeba zejména systematicky akumulované nerovnosti. K této problematice obrací pozornost koncept sociálních kategorií (social divisions) (Payne 2000), který míru sociální soudržnosti odvozuje z podílu na moci a velikosti životních šancí různých kategorií lidí (sociální třída, gender, etnikum, věk, zdravotní stav) včetně jejich vzájemných kombinací – křížení nerovností.

⁴ Jak jsme již uvedli, „strukturální koheze vzrůstá s každou další nezávislou cestou v síti“ (Moody, White 2003: 122). Soudržnost je tak posilována růzností nepřímých cest. Cestu lze chápat nejen jako vzájemný vztah, daný například frekvencí kontaktů jedinců, ale také jako informační tok či varietu co největšího počtu vazeb mezi členy výrazně sociálně vzdálených skupin.

měl být předmětem studia především koncept *přemostujícího sociálního kapitálu a jeho efektů*.

Ten vzniká ve zkušenostech s „cizím“, v opakovaných interakcích rozdílných, sociálně vzdálených jedinců. „Spojuje lidi napříč sociálními rozdílnostmi, napomáhá rozšiřování informací a utváří širší identity a reciprocitu, přispívá tedy k celospolečenské kohezi.“ (Putnam 2000: 22–23) Přesah přes kulturní okruh vlastní skupiny vytváří generalizovanou důvěru, omezuje předsudky a v konečném efektu podporuje soudržnost pozdně moderní multikulturní společnosti, ve které jsou klasické zdroje koheze, zejména ideály národní identity, do značné míry vyčerpané a mohou být dokonce i kontradiktorní.⁵ *Překročení úzké skupinové identity se stává nezbytným předpokladem solidarity jako vzájemnosti členů společnosti* (Habermas). Koncept přemostujícího sociálního kapitálu tak představuje slibný analytický nástroj, uplatnitelný i v českém prostředí, jak ukazují výsledky analýzy vlivu heterogenity přátelských vazeb na meziskupinovou toleranci

Námi navržené konceptuální schéma tak, jak ho souhrnně zobrazuje tabulka 1, respektuje multidimenzionalitu fenoménu koheze, podobně jako pojetí Jiřího Musila (Musil 2005).⁶ Tabulka obsahuje výše diskutované dvě obecné dimenze a jejich indikátory, které považujeme v soudobé české společnosti za podstatné empiricky sledovat nejen z hlediska celku, ale i v prostorovém kontextu, zejména jejich varianty mezi různými lokalitami a typy sídel (regiony, okresy, typy lokalit např. z hlediska míry periferizace).

Horizontální dimenze sociálního kapitálu zhruba odpovídá Habermasově solidaritě a Lockwoodově sociální kohezi, zatímco vertikální dimenze nerovností – občanských práv – Habermasově spravedlnosti a Lockwoodově sociální integraci. Uvedené indikátory lze podle našeho názoru považovat za relevantní v českých podmínkách. Většinu je možno sledovat prostřednictvím sociologických výzkumů, některé také pomocí agregovaných statistických dat. Indikátory, jako např. volební účast nebo příkrou majetkovou diferenciaci či absenci obecných konfliktů (rasové, národnostní nebo náboženské), schéma nezahrnuje, protože je považujeme v České republice jako stabilizované demokracii za relativně neproblematické. Cílem tohoto vícedimenzionálního konceptu není rámec pro mezinárodní komparaci postavení ČR, i když většina indikátorů je běžně v zahraničí sledována, a srovnání je tak možné, ale rádi bychom zakotvili takový koncept, který by vedle měření na makroúrovni byl užitečný i pro porovnání míry koheze mezi různými lokálními komunitami a regiony v ČR a rovněž umožnil dlouhodobý monitoring indikátorů soudržnosti v čase.

⁵ Kupříkladu volání po národní identitě ze strany určitých např. nacionalistických kruhů je jen známkou solidarity uzavřené skupiny vylučující ostatní.

⁶ J. Musil rozlišuje pět dimenzí soudržnosti: sociálněstrukturální (mobilita, sociální struktura, inkluze/exkluze), institucionální (instituce a normy), kulturně-symbolickou (kulturní symboly a hodnoty), dimenzi identit (přináležitost ke komunitě a tolerance) a dimenzi aktivit (participace).

Tabulka 1.: Konceptuální schéma a indikátory sociální soudržnosti na makrosociální úrovni

<i>Sociální kapitál</i>		<i>Nerovnosti – občanská práva</i>	
Horizontální dimenze (soudržnost uvnitř občanské společnosti)		Vertikální dimenze (soudržnost stát–občané)	
Strukturní	Kulturní	Subjektivní	Objektivní
občanská participace a aktivita občanské společnosti	ochota kooperovat a pomáhat spoluobčanům zejména z odlišných sociálních skupin	legitimita majetkových a příjmových rozdílů	sociální stratifikace a sociální štěpení přístup k sociálnímu zabezpečení
dobrovolnictví a dárcovství	generalizovaná důvěra v druhé	pocit plnoprávného občanství	sociální inkluze/exkluze
přítomnost/absence silných meziskupinových koalic nebo štěpení	lokální přináležitost a identita	sociální spravedlnost (pocit existence spravedlivého řádu)	rovné příležitosti (gender, věk, etnicita)
politická participace formální a neformální (např. účast v komunální politice; petice, protesty)	důvěra v politické a další velké sociální instituce	vnímaná kvalita veřejných institucí	regionální disproporce (centrum/periferie)
	důvěra ve veřejně působící osobnosti		
<i>Přemostňující sociální kapitál</i>			
sociální (statusová, etnická) různorodost v sociální síti	důvěra a tolerance k odlišným skupinám		

Zdroj: autoři s použitím (Berger-Schmitt 2002a, b; Chan et al. 2005; Jenson 1998).

V našem pojetí je lokální úroveň nezastupitelná, protože soudržná společnost vyrůstá vždy z konkrétních modů chování a postojů, a nikoliv z abstraktních celospolečenských koncepcí. Nejde tedy ani o absenci nerovností, ani o jejich mechanické snižování za každou cenu, ale spíše o jejich legitimitu a o zachování principů distributivní spravedlnosti. Rozhodujícím prostředím, v němž soudržnost jak vzniká, tak je i vnímána, jsou konkrétní mezilidské vztahy (povýtce v konkrétních lokálních komunitách). Tyto vztahy nemusí, ba ani nemohou být harmonické co do jednoty cílů, rozhodující je vzájemný respekt k jinakosti zájmů i postojů.⁷

⁷ Ve světle sílící kritiky i určité nefunkčnosti původního optimistického pojetí multikulturalismu jako podpory a absolutizace rozdílnosti, ve svém důsledku však vedoucí k uzavírání do etnických enkláv, se přikláníme ke konceptu multikulturální integrace kladoucí důraz na propojování a vzájemný respekt [Barša 2003].

Hlavní výsledky analytických a empirických studií

3

Tato část naší studie uvádí výsledky studií v souladu s konceptuálním schématem uvedeným na předchozích stránkách. Projekt, i když byl pojat velmi široce, nemohl pokrýt všechny dílčí stránky sociální soudržnosti tak, jak jsou ve schématu uvedeny. Nicméně ty nejdůležitější postihl. Za nejzávažnější dimenzi lze na základě našich empirických studií považovat vertikální dimenzi a proto touto dimenzí začínáme.

1. Vertikální dimenze sociální soudržnosti

1.1. Nerovnosti a sociální štěpení společnosti – shrnutí základních zjištění projektu

Jedním ze základních poznatků našeho projektu je zjištění, že v České republice, tak jako v ostatních postkomunistických zemích, je *štěpení společnosti na bohaté a chudé vnímáno jako hlavní příčina sociálního napětí ve společnosti*. Podle některých zahraničních studií, které byly v projektu reanalyzovány, je *napětí mezi bohatými a chudými v ČR větší než ve starých členských zemích EU*. To platí i o ostatních postkomunistických zemích střední a východní Evropy. Toto zjištění je pozoruhodné proto, že objektivní data o rozsahu chudoby v Evropě podle metodiky EU zařadila Českou republiku mezi ty země kontinentu, kde je podíl chudých lidí jeden z nejnižších. Tato subkapitola zpracovaná J. Musilem, se opírá především o výsledky analýz P. Machonina, M. Tučka, I. Bayera, P. Mareše, J. Šafra.

To ovšem neznamená, že v ČR neexistují skupiny, které žijí v chudobě anebo jsou chudobou ohroženy. Patří k nim především: neúplné rodiny, zejména matky s dětmi, dlouhodobě nezaměstnaní, rodiny s oběma nezaměstnanými dospělými, část důchodců a velká část rómského obyvatelstva. Zároveň je však zřejmé, že v ČR hraje poměrně velkou roli napětí mezi politickou třídou a občany a střety mezi politickými stranami. Některé studie hovoří o odcizení politiků občanům.

Druhým nejvýznamnějším zdrojem napětí v české společnosti jsou etnické a národnostní rozdíly. Česká společnost je nepřipravená na rostoucí etnickou a národnostní heterogenitu. Počet obyvatel ČR, kteří nejsou české národnosti, v posledních několika letech poměrně rychle roste a stává se důležitou složkou štěpení společnosti. Zhoršuje se zejména situace Romů a vznikla četná romská ghetta a slumy. Přesto etnické a národnostní rozdíly nejsou stále ještě tak významným faktorem snižujícím míru sociální koheze, jako např. ve Francii, Velké Británii nebo Německu. Etnické konflikty nenabývaly u nás dosud takových podob jako na předměstích francouzských nebo britských měst. Lze však nicméně pozorovat rostoucí napětí mezi částí majoritní české populace a rómskými občany České republiky. To může v budoucnosti vyústit do násilných konfliktů.

Důležitým zjištěním je skutečnost, že negativní efekty sociálních štěpení na základě etnických a národnostních rozdílů jsou do značné míry důsledkem jejich subjektivní interpretace, jejich specifického vnímání občany a jejich zdůrazňování medií. To je zároveň povzbudivý poznatek, naznačující, že etnickým a národnostním tenzím by bylo možno čelit jejich odlišnou reflexí v názorech široké veřejnosti.

Ostatní rozdíly a sociální štěpení, např. mezi členy rozdílných náboženských konfesí, obyvateli pracujícími v různých hospodářských odvětvích, mezi ekonomicky aktivními a neaktivními, mezi městem a venkovem, mezi muži a ženami, mezi věkovými skupinami a mezi skupinami lišícími se způsobem života, nejsou v ČR zdrojem významných sociálních tenzí.

Lze proto vyslovit obecné tvrzení, že česká společnost je méně konfliktní než řada jiných evropských společností. To však podle našeho soudu neznámá, že je také více vnitřně soudržná.

Otevřený konflikt není pravděpodobně součástí habitů této společnosti, případně lze rovněž konstatovat, že rozdíly a rozpory ve společnosti jsou považovány za přirozené. Vyplývá to např. i ze zjištění jedné naší studie o tom, že čeští respondenti dávají zřetelně přednost dohadování o řešení problémů, před uplatňováním většinových rozhodování. To svědčí o akceptaci pluralismu v důležitých sociálních a kulturních oblastech.

Následující subkapitola je shrnutím analýz, které prováděl Sociologický ústav AV ČR a jejímiž autory byli M. Tuček, P. Machonin, I. Bayer, J. Šafr.

1.2. Legitimita sociálních, zejména majetkových a příjmových rozdílů

V souladu s našimi teoretickými východisky jsme analyzovali nejen tzv. objektivní příčiny zdrojů napětí v České společnosti, nýbrž i jejich subjektivní reflexi. Zkoumali jsme především otázku jaké typy nerovnosti česká veřejnost přijímá, anebo odmítá. Jde opět o shrnutí analýz autorů, které prováděl Sociologický ústav AV ČR.

Větší část české veřejnosti akceptuje sociální nerovnosti, pokud jsou legitimní a pokud jsou výsledkem aktivit probíhajících v souladu s právem. Je akceptována „legitimní nerovnost“. Soudržnost nechápe většina obyvatel ČR jako eliminaci sociálních nerovností.

Interpretace sociálních nerovností závisí, jak se ukázalo v projektu, na hodnotových východiscích analytiků. Proto projekt přinesl na jedné straně názor, že *dochází nejen k prohlubování sociálních rozdílů - tj. k sociální polarizaci - ale i k zvyšování sociálního napětí způsobeného vnímáním této majetkové a příjmové diferenciaci. Na druhé straně však další analytik zdůraznil přirozenost těchto diferenciací a napětí a poukázal, že působí stereotypy ve vnímání sociální reality, které mohou být dílem médií.*

Je proto důležité rozlišovat mezi objektivními sociálními štěpeními, která se zjistila sociologickými metodami, a reflexí těchto štěpení – a to jak v široké veřejnosti, tak i mezi analytiky. Tyto reflexe nejsou vždy významně korelovány s objektivními štěpeními. Nerovnosti jsou rozdílně přijímány v jednotlivých společnostech podle hodnotových struktur těchto společností.

V České republice, která se objektivně vyznačuje stále poměrně nízkým stupněm sociální polarizace a nízkou mírou chudoby, jsou rozdíly mezi chudými a bohatými vnímány paradoxně citlivěji než v zemích, kde je více chudoby a kde jsou příjmové a majetkové rozdíly větší.

To nás vede k následujícímu obecnému závěru: *Míra legitimacy a oprávněnosti sociálních rozdílů je totiž v očích převážné části české společnosti nižší, než ve starých členských zemích EU. Lze vyslovit předpoklad, že se stabilizací tržní ekonomiky, kombinované s modernizací sociálního státu, se bude míra legitimacy sociálních rozdílů postupně zvyšovat. Je však zároveň pravděpodobné, že štěpení na bohaté a chudé zůstane i v budoucnosti hlavní sociálně vertikální příčinou sociálních tenzí a tím oslabování sociální koheze.*

Náš projekt však také naznačuje, že *poroste význam tenzí vyvolávaných tzv. horizontálními faktory, např. etnickými, národnostními, kulturním, vzdělanostními a možná i biologickými (věkovými skupinami, zdravotními stavy)*. Prohlubují se i rozdíly v příjmové úrovni vybraných kategorií pracovníků veřejného sektoru (především v oblasti vzdělávání, kultury, zdravotních a sociálních služeb) ve srovnání s příjmy srovnatelně profesně náročných kategorií pracovníků komerčního sektoru. *Zvláštní preventivní pozornost je zapotřebí věnovat faktorům etnickým a národnostním a také vzdělanostním*. Je pravděpodobné, že vývoj technologií, měnících se rodin a režimu reprodukce povede k polarizaci vzdělanostních elit a rutinně pracujících s informačními technologiemi.

Další výzkum sociální soudržnosti by se neměl soustřeďovat proto jen na analýzu stavu, ale měl by prognosticky vyhledávat možné budoucí polarizace a štěpení.

1.3. Sociální inkluze/exkluze a rovné příležitosti

Počet osob, které jsme označili jako osoby ohrožené sociální exkluzí v České republice, se již řadu let podle dostupných statistických dat zvětšuje Je nutno ovšem dodat, že intenzita exkluze jednotlivých kategorií obyvatelstva se významně liší. Lze rozlišit silnou a extrémní exkluzi, středně silnou a měkkou. Postavení Romů, bezdomovců je příkladem silného vyloučení, postavení dlouhodobě nezaměstnaných a některých psychiatrických pacientů je příkladem středně silné exkluze a „měkkou“ exkluzi představuje např. postavení alkoholiků, nebo lidí žijících v periferních územích České republiky. Tato subkapitola se opírá o sběr dat a jejich analýzu, kterou provedli M. Šmídová a J. Musil z CESES.

Mezi kvantitativně významné kategorie obyvatelstva ohrožené exkluzí patří v současné době invalidní důchodci, starobní důchodci, jednotlivě žijící lidé, dlouhodobě nezaměstnaní a Romové. K těmto kategoriím se připojují – díky rychlému růstu jejich počtu – matky samoživitelky, děti žijící mimo rodiny a dlužníci, kteří byli podrobena soudní exekuci. Znepokojující je rovněž růst počtu osob, u nichž jsou diagnostikovány duševní poruchy.

Kvantitativně závažný je rovněž počet lidí žijících ve vnitřních periferiích ČR. Sociální závažnost této kategorie exkludovaných občanů je zmírňována tím, že jde o tzv. měkký typ exkluze.

Náš projekt, přes složitost kategorií exkluze, poukázal na to, *kteří lidé jsou nejvíce ohroženi sociální exkluzí. Jsou to: 1. Romové, 2. bezdomovci, 3. nezaměstnaní, 4. propuštění z vězení, 5. svobodné matky, 6. část dětské populace, 7. senioři*. Analýza lokální dimenze zjistila rovněž důležitost mezigeneračního přenosu chudoby. Ta se objevuje v romských ghetech a v některých jiných městských slumech.

Nejzávažnější problémy vznikají, když se kumulují několik kategorií sociálně vyloučených v téže prostoru. Je tomu tak ve větších městech v těch jejich částech, kde se koncentrují nezaměstnaní, bezdomovci, duševně nemocní, alkoholici, případně Romové. Obdobně tomu může být v některých případech v tzv. vnitřních periferiích, kde dochází ke koncentraci starých lidí, nezaměstnaných a lidí s nízkými příjmy. V podmínkách velkých měst jsou hlavními faktory, které souvisí s exkluzí, zaměstnanost a bydlení. Růst počtu osob ohrožených sociální exkluzí v české společnosti je pravděpodobně vyvoláván změnami demografickými (stárnutím obyvatelstva), změnami ve struktuře rodin, změnami hospodářskými, zejména na trhu práce, a změnami v hodnotových orientacích (rostoucí individualizace, soutěživost a v řadě případů i růst anomie).

1.4. Přístup k sociálnímu zabezpečení (povaha sociálního státu)

Korporativistický sociální stát, podobný v mnoha směrech tomu, který existuje v sousedním Německu a Rakousku, s mnoha univerzalistickými prvky, *zůstává v ČR silný* navzdory růstu výskytu reziduálních prvků systému sociálního zabezpečení. Toto konstatování plyne z analýz, které v rámci projektu prováděl M. Potůček z CESES.

To, že si český sociální stát zachovává svou tradiční podobu, lze odvodit ze studie o trendech vývoje institucí sociálního zabezpečení, programů poskytování služeb, politiky pracovního trhu a zdravotnictví. Potvrzuje to analýza podílu výdajů na sociální účely v státním rozpočtu. Ty vykazovaly po roce 1989 jen malá kolísání dle ideologie politických uskupení u moci.

Podíl celkových veřejných výdajů na zdravotnictví a sociální zabezpečení na HDP byl roku 2005 v České republice nižší než ve Slovinsku, Polsku a Maďarsku a než ve většině starých členských zemí EU. *Sociální stát ČR je ve srovnání s většinou evropských zemí „skromný“ a podíl výdajů na něj z celku HDP zůstává značně stabilní.* Náklady na něj se pohybovaly v období 1992-2006 stále kolem 19 procent. Současně je však třeba zdůraznit, že sociální transfery v České republice dosud omezují míru chudoby. *Česká republika je z hlediska míry sociálních transferů nad průměrem Evropské unie.* A nízká míra chudoby v ČR – jedna z nejnižších v Evropě – je mimo jiné také důsledkem těchto transferů. To je v situaci, kdy míra chudoby v mnoha zemích EU roste, pozitivním rysem efektivnosti českého sociálního státu.

Poznatek o *relativní stabilitě systému sociálního zabezpečení v ČR* je jedním z důležitých zjištění tohoto projektu. To je důležité z hlediska „programování života“ českých domácností, které se spoléhají na tuto stabilitu. Ta je pravděpodobně jednou z málo uvědomovaných podmínek sociální koheze. V jiných zemích, zejména v zemích procházejících transformací po roce 1989, taková stabilita neexistovala.

V celku lze říci, že zejména ve srovnání s ostatními postkomunistickými zeměmi, je český sociální stát obecně v uspokojivém stavu, i když jsou zřejmé také jeho nedostatky a neefektivnosti. Ty poukazují na nutnost jeho změny v budoucnosti.

Z hlediska projektu o sociální soudržnosti lze na základě mezinárodních srovnání za *hlavní znaky sociálního státu České republiky* považovat následující skutečnosti:

- *politika zaměstnanosti* je na průměrné úrovni, převážně jde o politiku zajišťovanou státem a z mezinárodních srovnání plyne, že *je nedostatečně rozvinutá*
- *úroveň důchodů a důchodová politika* jsou *skromné*, systém je univerzální, převážně státní, systém penzí vyžaduje reformu, aby byl dlouhodobě udržitelný
- *zdravotní péče* je *dobrá*, jak o tom svědčí prodlužující se střední délka života v ČR a řada jiných statistických indikátorů, včetně tzv. Development Indexu OSN, péče je univerzální, jde o směs veřejné a soukromé péče, systém je pod-financovaný a vyžaduje lepší regulaci
- *vztah mezi funkcemi rodiny a nároky zaměstnání* je *slabou stránkou*, zejména pozice rodin s dětmi a zejména žen samoživitelek s dětmi je obtížná, tato oblast je neuspokojivá, vyžaduje inovace.

Souhrnně lze konstatovat, že rodiny v ČR jsou z hlediska svých sociálně ochranných a zabezpečovacích funkcí přetížené a očekává se od nich často více, než jsou schopny zajistit.

Přes shora uvedené problémy lze vyslovit hypotézu, že populace České republiky je adaptovaná na *poměrně efektivní sociální stát* a že jeho existence je považována širokou veřejností za pozitivní rys české společnosti. *Ten je také pravděpodobně jedním z faktorů sociální soudržnosti na té úrovni, která v ČR nyní existuje.*

1.5. Vnímání a pocit sociální ochrany nebo vnímání její absence, spokojenost se systémem sociálního zabezpečení

V podstatě jde o postoje obyvatelstva k fungování českého sociálního státu, který jsme právě popsali. Objektívni stav systému sociálního zabezpečení ČR – uvedený v předchozí subkapitole - jsme označili, na základě srovnání s ostatními novými členy EU, jako uspokojivý.

Občané však jeho jednotlivé části hodnotí kritičtěji. Z výsledků řady empirických šetření jejich názorů plyne, že *jako nejméně uspokojivý se jim jeví zajištění a péče o staré lidi a zabezpečení rodin*. Tomu odpovídají i výsledky mezinárodních srovnávacích studií, podle kterých *český důchodový systém dle mínění respondentů patří, ve srovnání s 28 evropskými zeměmi, mezi třetinu hůře hodnocených. Je však přitom nejlepším systémem v rámci souboru postkomunistických zemí*.

Celkové postoje shrnuje názor, že *více než 60 % obyvatel ČR je nespokojeno se „sociálními jistotami“, které tento systém vytváří, a že poměrně velký počet lidí má obavy z budoucnosti*. A tyto obavy se týkají především stáří, nemoci a nezaměstnanosti.

Analýza postojů veřejnosti vůči systémům sociálního zabezpečení je diferencována podle věku. Starší věkové skupiny jsou více spokojeny se státními formami sociálního zabezpečení a přijímají jejich podobu tak jak je. U mladších lidí je patrná větší otevřenost k větší pluralitě sociálního zabezpečení a větší kritičnost vůči existujícímu systému. V součtu však *názory široké veřejnosti na pojetí sociální ochrany zůstávají tradiční a se sklonem k univerzálnímu pojetí sociální pomoci a zabezpečení*. A i když není pochyb o tom, že systémy sociálního zabezpečení hrají klíčovou roli při formování sociální koheze, širší veřejnost není sto tento význam pochopit a kriticky hodnotit.

1.6. Kvalita veřejných institucí na různých úrovních

Projekt prokázal velmi závažnou skutečnost. Tou je vzájemná propojenost třech fenoménů: sociální soudržnosti na makro-úrovni, generalizované důvěry a kvality veřejných institucí. Tato propojenost je patrná zejména z postojů české veřejnosti k politickým institucím (parlamentu, vládě a jednotlivým ministerstvům, prezidentovi, soudům aj.), ale také k církvím, odborům a jiným velkým institucím působícím ve veřejném prostoru. Opíráme se zde o výsledky analýz všech týmů, které se účastnily projektu.

Tato propojenost odpovídá zjištěním, ke kterým dospěly rovněž mezinárodní výzkumné organizace. Podle nich je zřejmé, že i když k důležitým faktorům působícím na sociální kohezi a na životní spokojenost patří osobní podmínky jednotlivců, např. sociální postavení, majetek, zdraví, sebejistota v sociálních vztazích aj., *není pochyb o tom, že na povahu a míru sociální soudržnosti působí významně rovněž kvalita veřejných institucí. To se týká především politických institucí a kvality vládnutí (governance)*. Z našich studií plyne, že *podmínkou existence generalizované důvěry je mimo jiné důvěra ve veřejné instituce*. To lze považovat za jeden z významných výsledků projektu.

Náš projekt se nemohl zabývat soustavně kvalitou celé oblasti veřejných institucí. Provedli jsme však analýzu kvality českého sociálního státu a analýzu implementace programu Evropské unie podporujícího sociální začleňování (NAPSZ). Kromě toho také mezinárodní konference o sociálním státu, které jsme spolupořádali během projektu, nám umožnily spolehlivěji poznat povahu českého sociálního státu. Doplnili jsme tyto analýzy o rozbor postavení církví v soudobé české společnosti.

Nepřímou indikací stavu veřejných institucí jsou rovněž *data o neúčasti občanů ve volbách*. Jejich analýzy se ujal Pavel Machonin ze Sociologického ústavu AV ČR. Neúčast ve volbách

je celoevropským problémem a je to důsledek nedůvěry voličů vůči sféře politiky a vůči politickým stranám. *Dlouhodobým trendem v ČR - po vysoké účasti v prvních letech po roce 1989 - byla klesající účast ve volbách do parlamentů, a také do krajských zastupitelstev. Ve volbách v roce 2008 však došlo k obratu, účast na senátních a krajských volbách se zvýšila. Lze to interpretovat - s jistou dávkou opatrnosti - jako nepřímý doklad růstu sociální soudržnosti ve formě obnovy politické angažovanosti.*

Všechny naše studie, včetně těch, které se týkají postojů veřejnosti k institucím, naznačují existenci problémů v této sféře. Patří k nim podle jedné z těchto analýz skutečnost, že:

- *česká politická správa postrádá v dostatečné míře organizační struktury schopné řešit strategické otázky,*
- *čeští státní úředníci nejsou vyškolení a dostatečně profesně zkušení pro řešení strategických otázek, a věnují se především průběžnému provozu governance*
- *čeští politici dostatečně nevnímají důležitost strategického myšlení a rozhodování.*

Problémy s implementací NAPSZ v ČR, které dokumentují kvalitu vládnutí, mají dvě příčiny: 1. výkonovou mezeru, to jest nesoulad mezi přijímanou legislativou a jejím efektivním užitím v praxi (implementační deficit) a 2. nedostatek legitimacy přijatých programových dokumentů (deficit legitimacy). Vycházíme zde z výsledku studie T. Sirovátky z Masarykovy univerzity v Brně.

Implementační deficit je způsoben nízkou kapacitou výkonu veřejné správy při zavádění nových programů a slabou pozicí klíčových aktérů, kteří tuto agendu zabezpečují na všech úrovních. Deficit legitimacy agendy sociálního začleňování je způsoben rozparem mezi obecnými cíli programu začleňování na jedné straně a reálnou implementací opatření a přípravou institucionálních podmínek k dosažení cílů na straně druhé.

Nízká legitimita agendy, nekonzistence programu začleňování a nízká výkonnost veřejné správy vedou k tomu, že stát jako aktér naplňuje svou koncepční a programovou roli jen do určité míry. Tyto problémy naznačují, že politické instituce vyžadují modernizaci a zejména posílení strategického přístupu k problémům, které jsou již ve většině západoevropských členů EU pochopeny jako vážné problémy současných složitých společností. K nim nepochybně patří také problém sociální koheze.

Analýza postavení církve v ČR provedena L. Prudkým, dokumentovala ovšem obecnější problém. Tím je pokles významu velkých organizací a institucí prakticky ve všech evropských společnostech. Podobné trendy, které jsme zjistili, pokud jde o církve, platí i o politických stranách, odborech, velkých tělovýchovných organizacích aj. To je hlubší změna strukturace soudobých evropských společností, která nutně mění i povahu jejich sociální koheze.

1.7. Pocit plnoprávného/neplnoprávného občanství

Tak jako v předchozích částech naší analýzy, i v tomto případě jsme se zabývali také subjektivním vnímáním občanství obyvateli České republiky. V projektu nebyla přímo zkoumána otázka politických podmínek sociální soudržnosti a pocitu plnoprávného občanství se dotkly okrajově a nepřímo jen některé studie. Jde především o práce Sociologického ústavu AV ČR, zejména o analýzu P. Machonina a M. Tučka.

Z našich dat o členství a o funkcích v politických stranách, zájmových sdruženích apod., je zřejmé, že občanská participace je v České republice velice nízká. To vyplývá zejména z mezinárodních srovnání.

Lidé mají významnější zájem o činnost v neziskových organizacích, v zájmových sdruženích a v tělovýchovných nebo sportovních organizacích. Malý počet členů politických stran v ČR

je notoricky známou skutečností. Roste však počet neziskových organizací a počet lidí v nich pracujících. Lze hovořit o postupném formování občanské společnosti v České republice.

Tomuto „objektivnímu“ stavu občanských aktivit odpovídá i *pocit malého vlivu jednotlivých lidí na to, co se děje v obcích. Dvě třetiny lidí soudí, že jsou v tomto směru v podstatě bezmocní.* Podobné pocity vyjadřuje skutečnost, že téměř 58 % respondentů soudí, že obracet se na úřady je zbytečné, protože problémy obyčejných lidí jsou jim cizí. A o stejném odcizení občanů a politické sféry svědčí i to, že jen minimum občanů (5,5 %) kontaktuje nějakého politika nebo veřejného činitele.

Otázkou ovšem je, zda toto odcizení je produktem nezájmu občanů o aktivity v polis, anebo naopak produktem lhostejnosti politiků o denní problémy občanů. Obě tyto příčiny působí pravděpodobně současně a jedna posiluje druhou. Klíčovou otázkou ovšem je, zda je to stále ještě důsledek čtyř dekad života v komunistickém režimu, anebo zda je to již efekt nově formovaných vztahů mezi občanem a politickou třídou.

1.8. Spokojenost/nespokojenost s veřejnými institucemi

Jedním z výsledků projektu je poznatek, že *klesá důvěra občanů v ústřední politické instituce, tj. v parlament a jeho složky a také ve vládu. Těmto institucím důvěřuje v současné době zhruba čtvrtina obyvatel ČR.* Ve srovnání s 90. lety došlo k poklesu důvěry. *O něco příznivěji obyvatelé ČR hodnotí soudy a policii a nejvíce, tj. ze 2/3 důvěřují místním úřadům.* Tento zdrženlivý vztah k veřejným institucím je potvrzován i tím, že *jen zlomek obyvatel ČR má zájem o aktivní zasahování do veřejného dění* a malý zájem mají občané i o vstup do komunální politiky, jak ukázala empirická šetření Sociologického ústavu AV ČR.

Zrcadlovým obrazem těchto zdrženlivých postojů k veřejným institucím je vysoký počet těch, kdo považují za důležité introvertní životní orientace: „život v rodině“, „starat se o sebe a o své nejbližší“, „žít na jednom místě“. *Českou společnost lze proto označit za silně soustředěnou na soukromou sféru – za sociálně a politicky introvertní.* Lze ji také označit za společnost, kde *přetrvává odcizení veřejné a soukromé sféry* a stále trvá v dosti významné míře rozdělování společnosti na „my a oni“, zděděné z více než 50 let života v totalitárních a autoritativních režimech.

2. Horizontální dimenze sociální soudržnosti

2.1. Občanská participace a aktivita občanské společnosti

Nemáme k dispozici srovnatelné studie ze západní Evropy, předpokládáme přesto, že i tam je silnější orientace na rodinu, soukromý život, na onen Habermasův Lebenswelt, než orientace na veřejnou sféru. Ale distance mezi soukromým a veřejným je v západní Evropě o něco menší, jak vyplynulo z komparativních studií, které prováděli pracovníci CESES. Ze studií o západní Evropě a zejména o nordických zemích lze však vyčíst, že spokojenost s veřejnou sférou a jejími institucemi je o něco vyšší než u nás.

Je zároveň zřejmé, že v ČR je v tomto směru situace lepší než ve většině postkomunistických zemích. Lze vyslovit hypotézu, že je to způsobeno tím, že České země prošly v minulosti obdobími poměrně silné otevřenosti ve vztazích občan-stát. Tato historická paměť a zkušenost pravděpodobně i dnes podvědomě působí.

Povaha sociální soudržnosti se v soudobých západních společnostech a také v České republice mění také v důsledku klesající role velkých organizací a institucí obecně. Data z ČR potvrzují, že i zde klesá počet členů politických stran, aktivních členů církví, odborů, Červeného

kříže, starých velkých tělovýchovných organizací, apod. Naopak roste význam menších organizací, kde je vzdálenost mezi vedením institucí a jejich členy menší. To zvyšuje šanci efektivnější účasti členů na procesech rozhodování a na určování směrů aktivit institucí a organizací. Vliv občanské společnosti postupně roste.

Tato proměna pravděpodobně souvisí s procesy individualizace a s růstem významu subjektivní reflexe na chod menších organizací. Z hlediska ústředního tématu projektu je to výzva k novému chápání makrosociální dimenze sociální soudržnosti.

Je to změna vyvolávající plno otázek. Na jedné straně z důvodů technických, ekonomických a organizačních lze pozorovat formování a posilování větších organizačních jednotek, a to jak ve sféře hospodářských korporací, nebo vědeckých institucí aj. Na straně druhé existuje trend k menším jednotkám v oblasti služeb, ale také veřejné správy (důraz na „kantonizaci“, regionalizaci, na subsidiaritu, na vytváření kooperujících svazků obcí apod.) Vztah obou trendů však není dosud dostatečně poznán. Jeden závěr je však přesto zřejmý, vznikají různorodější mechanismy sociální soudržnosti, které odpovídají stále heterogennějším typům institucí a organizací.

2.2. Dobrovolnictví a dárcovství

Dobrovolnictví je důležitou konkrétní formou sociální soudržnosti a je bohatě rozvinuto v západních demokratických společnostech. Existovalo v minulosti v Českých zemích v době Habsburské monarchie a také v meziválečném Československu na velmi slušné úrovni. Bylo však silně diskreditováno v době komunistického režimu (dobrovolné brigády), přesto tato tradice přežila, např. ve formě sdružení dobrovolných hasičů, Červeného kříže.

V současné době podle analýz CESES *dochází v ČR k pozvolné obnově dobrovolnictví. Počet dobrovolníků je však dosud výrazně nižší než např. v sousedním Rakousku, Nizozemí nebo Kanadě, a příliš neroste. Veřejnost je stále poměrně skeptická k dobrovolnictví a některé tradiční dobrovolnické organizace ztrácejí členy, jako např. Červený kříž.*

Příznivější je situace dárcovství v ČR. Dárcovství má jednak firemní podobu (firemní filantropie), jednak individuální podobu. Z daňových příznání v letech 2000 až 2006 je patrné, že zejména počet individuálních dárců u nás rychle roste – za 7 let se téměř zdvojnásobil počet dárců i objem darů, který v roce 2006 dosáhl 1,25 miliardy Kč. Roste také počet firemních dárců, ale pomaleji, avšak objem firemních darů se rychle zvyšuje.

Růst počtu individuálních dárců je nepochybně indikátorem rostoucí sociální soudržnosti. *Velkým dokladem existence sociální koheze v ČR byly dary soukromých osob i institucí při povodních v roce 2002 a při tsunami v roce 2005 a také při povodních v létě 2009.* Na druhé straně statistiky poukazují na stagnaci, nebo *úbytek dárců krve.* Tak jako v jiných oblastech, i tato dimenze soudržnosti je v České republice rozporná. Vedle trendů naznačujících její posilování, existují trendy signalizující stagnaci nebo oslabování.

2.3. Formální a neformální participace ve velkých organizacích a institucích (církve, strany, odbory apod.)

Participace jsme se dotkli již dříve a na tomto místě lze jen zopakovat, že *aktivní participace ve velkých organizacích, jako jsou politické strany, církve, odbory, velké tělovýchovné organizace, celostátní turistické a jiné organizace, se zmenšuje.* Naopak roste zájem o participaci v menších sdruženích. Symptomem potřeby identifikovat se s nějakým společným celkem, asociací apod. je fenomén fandovství, který má i symbolické znaky a který je často i agresivní. Tak jako vzniká pluralismus nerovností tak se formuje i pluralismus participace.

2.4. Generalizovaná důvěra v druhé lidi

Důvěra v druhé lidi je jednou z nejdůležitějších složek sociálního kapitálu a sociální soudržnosti a proto jí byla v projektu věnována velká pozornost. Teoretické a empirické analýzy generalizované důvěry se ujala M. Sedláčková ze Sociologického ústavu AV ČR.

Jde přitom o tzv. generalizovanou důvěru, tj. o obecnou důvěru k lidem, nikoliv o důvěru k známým, sousedům atd. *Generalizovaná důvěra drží dnešní diferencované společnosti dohromady*. Tato důvěra má řadu determinant. Lze ji vysvětlovat pomocí tzv. teorie úspěchu a blahobytu (tj. pomocí dat o individuální situaci), pomocí korelací s určitými sociálními znaky respondentů, nebo pomocí rozdílů v povaze sociálních sítí v různých typech sídel (města, suburbia, venkovské obce) a konečně pomocí obecných znaků společností (společenská teorie). Důvěra vždy souvisí s typem společnosti a s determinantami důvěry. Generalizovaná důvěra obyvatel ČR je zčásti vysvětlitelná pomocí teorie úspěchu a blahobytu, zejména však pomocí tzv. společenské teorie, tj. důvěry v instituce, v ekonomickou situaci a ve vztahy mezi lidmi. Srovnávací rozbor země podle typu důvěry ukázaly, že teorie úspěchu a blahobytu vysvětluje: 1. důvěru existující v zemích s rozvinutou a stabilizovanou tržní ekonomikou, 2. kdežto druhá, komunitní teorie vysvětluje důvěru pomocí kvality sítí, a 3. třetí, tzv. společenská teorie vysvětluje důvěru v postkomunistických zemích. První skupina zemí reprezentuje důvěru založenou na individualismu, druhá na komunitě, třetí na společnosti jako celku.

Komparativní studie i hloubková analýza povahy generalizované důvěry v druhé lidi zjistily, že úroveň této důvěry je v České republice nízká. Z velké části lze tuto skutečnost podle analytiků vysvětlit proměnami spojenými s celospolečenskou transformací po pádu komunistického režimu v zemi.

2.5. Sociální vztahy v typech sídel a pocity identity s lokalitami, regiony

Rozdíly mezi sídelními typy nepatří v České republice v současné době mezi faktory, které silně diferencují povahu a kvalitu sociálních vztahů mezi lidmi jak prokázala studie Ondřeje Špačka ze Sociologického ústavu AV ČR. Na druhé straně však nejsou zcela zanedbatelné. Rozdíly se týkají především vztahů na mikroúrovni, tj. především role sousedství. Obyvatelé venkova, zázemí měst a měst se poměrně významně liší v množství přátel mezi sousedy a v důvěře sousedům. Na venkově mají obyvatelé více přátel mezi sousedy a více sousedům důvěřují než obyvatelé zázemí a ještě více než obyvatelé měst. Ukázalo se také, že obyvatelé na venkově a v zázemí měst se častěji navzájem scházejí a navštěvují. V porovnání s obyvateli měst jsou mimo-městští obyvatelé také častěji členy spolků a dobrovolných sdružení. Na venkově se zachovaly ve větším rozsahu než ve městech tradiční složky sociální soudržnosti, tj. ty, které jsou spojeny s prostorovou blízkostí.

Pokud jde o vztahy na makroúrovni situace je odlišná. Zde byl sledován zejména tzv. index anomie, který se skládá z několika postojových výroků vztahujících se k principům fungování společnosti. *Statisticky významně vyšší úroveň anomie se ukázala u obyvatel zázemí měst v tzv. suburbiech*. V těchto prostorech dochází k velmi dynamickým změnám v prostorové i sociální struktuře. Projev zvýšené anomie ji, zdá se, doprovází.

Analýza neprokázala, a to je závažné zjištění - že by ve městech byla anomie vyšší než v jiných oblastech, spíše naopak. Městské a ne-městské prostory se pak lišily zejména úrovní tolerance k národnostním a etnickým menšinám, kdy tato tolerance byla výrazně vyšší ve městech než na venkově a v zázemí. Na druhou stranu, tolerance k odlišným sociálním skupinám (zde představovaných bezdomovci, chudými, homosexuály a nezaměstnanými) byla na venkově nižší než ve městech.

Naše analýzy však ukázaly, že na sociální soudržnost a sociální exkluzi nepůsobí jen rozdíly mezi městem a venkovem a suburbánním typem osídlení, ale také regionální rozdíly a rozdíly mezi jednotlivými městy.

Projekt zjistil existenci tzv. vnitřních periferií, které jsou převážně stagnujícími venkovskými oblastmi na okrajích metropolitních oblastí velkých měst a také regionálních center. Jde tu o mírný typ sociální exkluze způsobený polohou těchto mikroregionů (vnitřních periferií), zhoršenou dostupností zařízení sociální infrastruktury, a sníženými životními příležitostmi v oblasti práce.

Důležitost lokálního kontextu při zkoumání sociální koheze prokázala studie o rozdílech v povaze sociální exkluze v jednotlivých českých a moravských městech. To je důležité z hlediska účinné sociální politiky.

Analýza lokální dimenze zjistila rovněž důležitost mezigeneračního přenosu chudoby. Ta se objevuje v romských ghetech a v některých jiných městských slumech.

3. Výsledky analýz sociální soudržnosti na mikroúrovni

3.1. Kategorie a typy malých sociálních skupin relevantních z hlediska sociální soudržnosti

Pro sociální soudržnost jsou relevantní tři kategorie malých sociálních skupin: 1. rodiny a příbuzenské skupiny, 2. přátelství a přátelské skupiny, 3. sousedství.

Ve vývoji struktury evropských rodin a tudíž i českých rodin jsou z dlouhodobého hlediska patrné dvě hlavní vývojové linie. Přeměna tzv. širší rodiny na rodinu nukleární, tvořenou pouze rodiči a dětmi. V důsledku tzv. první demografické revoluce se současně snižoval počet dětí připadající na jednu rodinu. Již v minulosti byla důsledkem tohoto trendu stále menší průměrná velikost rodinných domácností. Stejným směrem působí efekty tzv. druhé demografické revoluce. Její součástí je jednak fenomén nesezdaného soužití, jednak rodin matek samoživitelek. Růst počtu matek samoživitelek a pravděpodobně také velký počet dětí v romských rodinách vedly k vzniku fenoménu dětské chudoby.

Poměrně vysoká rozvodovost v ČR vedla k růstu počtu neúplných rodin a k dalšímu zmenšování velikosti rodinných domácností. Prodlužování střední délky života působilo na růst počtu rodin tvořených dvojicemi rodičů po odchodu dětí z rodiny. To byl opět faktor vedoucí ke zmenšování průměrné velikosti rodinných domácností. Celkovým důsledkem všech těchto změn je jednak zmenšování velikosti domácností, jednak zvyšování různorodosti rodinných domácností.

Uvedené strukturální změny mění potenciál současné rodiny z hlediska její ochranné role. Snižuje se, obecně řečeno, sociálně ochranná a kohezivní funkce rodiny. Symptomy tohoto oslabování kohezivní funkce rodiny jsou: rostoucí počet dětí žijících mimo rodiny (v různých typech institucí, v náhradních rodinách apod.) a také pravděpodobně rostoucí počet dětí ohrožených násilím v rodinách. Je však zároveň zapotřebí zdůraznit, že tyto fenomény jsou okrajovými odchylkami od modu průměrné české rodiny.

V této situaci větší překérnosti soudobých rodin roste zřejmě význam přátelství a snad i sousedství. Náš projekt bohužel nezahrnoval empirickou analýzu přátelství. Máme však k dispozici britské studie, které o tomto růstu významu přátelství svědčí. Růst významu přátelství vysvětlují britští autoři faktory, které souvisí se silně kompetitivní společností. Některé naše poznatky ukazují na obdobné trendy.

Sousedství, jak dokumentovaly naše studie o rozdílných sociálních vztazích v různých typech sídel, plní doplňující pomocnou funkci rodiny a přátelství a sousedství a jejich význam je v ČR stále větší v menších obcích venkovského typu.

Klíčovou roli, přes zmenšující se význam, mají pro sociální soudržnost rodiny vztahy mezi rodinnými generacemi. Z hlediska sociální politiky je hlavní otázkou, nakolik má stát a jiné veřejné instituce orientovat svoji pozornost i finanční zdroje na podporu tradičních rodin na jedné straně a na pomoc novým typům forem reprodukce na straně druhé.

3.2. Vztahy uvnitř malých skupin (zejména uvnitř rodin) a mezi členy malých skupin

Z hlediska sociální soudržnosti projevující se ve vzájemné pomoci mezi lidmi a v péči o potřebné, je význam rodiny a příbuzenství v české společnosti značný, jak prokázaly analýzy prováděné týmem vedeným H. Jeřábkem z Institutu sociálních studií FSV UK a studie M. Maškové z CESES.

Rodina a příbuzenství jsou chápány českou populací jako hlavní opora v těžkých životních situacích. Respondenti v různých empirických šetřeních označovali také rodinu, aktivity týkající se rodiny za nejdůležitější životní oblast. I když se za hlavní složku opory považuje v české společnosti vzájemná péče členů rodiny, spolupráce mezi generacemi, a méně finanční transfery mezi generacemi, tyto praktické vztahy by nemohly existovat bez emocionálních vazeb a interiorizovaných etických postojů zavazujících členy rodiny k takové praktické solidaritě.

Vztahy v českých rodinách – při vši jejich různorodosti, při velkém počtu rozvodů a při všech případech rodinného násilí – jsou podle našeho soudu emocionálně významné. *Rodina je stále prostorem, do kterého je soustředěna větší část citových vztahů soudobé společnosti. Je ovšem zapotřebí uvést, že se tato emocionální a solidaristická funkce české rodiny postupně snižuje. Podle některých autorů dokonce v dohledné době dojde k jejímu významnému poklesu. Není jasné, zda vznikne nějaká „náhradní emocionální sféra“ a pokud ano, do jaké míry se jí podaří vytěsnit tradiční podobu rodinné emocionality.*

Také etické normy definující a regulující vzájemné povinnosti mezi členy rodiny jsou v ČR ještě poměrně pevně zakotvené. Vyplývá to zejména z mezinárodních komparací. Rodiče i děti stále ještě ve velkém počtu sdílejí normy a očekávání vzájemné solidarity.

Vzniká ovšem otázka existence a síly těchto hodnotových orientací u těch osob, které nevstupují do trvalého partnerského vztahu a u těch žen, které se rozhodly, že zůstanou bezdětné. Jejich počet přitom ve srovnání s nedávnou minulostí roste. Je zřejmé, že i u nás tato sféra soudobého života prochází diferenciací, a jak formy reprodukce, tak i partnerské vztahy jsou různorodější, než byly v minulosti. Sociologický výzkum by se měl ve větší míře než dosud věnovat formám solidarity, které vznikají na tomto půdorysu forem reprodukce.

3.3. Kooperace a pomoc spoluobčanům (zejména z odlišných sociálních skupin)

Empirická data naznačují, že i v této dimenzi koheze *dochází ke změnám, které posilují orientaci sociální soudržnosti na mezo- a mikro-sféru. Jednak u nás zůstává stále relativně významný tradiční sociální mikrosvět, který je tvořen rodinou, příbuzenstvím a sousedstvím, jednak se formuje nová mezo- a mikro-sféra opírající se o komunity zájmové, pracovní, oborové, odborné, ale bohužel také „mafiašského“ typu, jak ukázala studie P. Friče z CESES.*

Významným katalyzátorem posilování těchto nových forem je rozvoj soudobých komunikačních technologií. Tradiční mikrosvět je silnější ve venkovském prostředí, nově vznikající se silněji projevuje ve městech.

Ve svízelných životních situacích zůstává nejvýznamnější tradiční mikrosvět, především rodina a přátelé, sousedství a z hlediska finanční a institucionální pomoci veřejná sféra – především různé instituce sociálního státu.

Dnešní situace z hlediska vzájemné kooperace a pomoci se vyznačuje tak jako v jiných oblastech *rostoucím pluralismem.*

Nové výzvy, rizika a deficity v oblasti sociální koheze v České republice

4

V této kapitole uvádíme hlavní výzvy, rizika a deficity, které odhalil náš projekt. Je to jakési shrnutí výsledků našeho výzkumu v nezákladnějších bodech směřujících do praxe. První část se opírá o studii vedoucího týmu Masarykovy univerzity, profesora Tomáše Sirovátky.

Jeho studie se soustředila na *hlavní problémy, se kterými se musí vyrovnat soudobá sociální politika České republiky a na problémy spojené se zvládnutím sociální exkluze v ČR*. Vzhledem k tomu, že řada komparativních zahraničních studií prokázala, že instituce sociálního státu a jeho pojetí a fungování jsou velmi důležitými faktory existence sociální soudržnosti, sociálního kapitálu a schopnosti kolektivně spolupracovat, je důraz autora na fungování sociálního státu v České republice zcela legitimní.

Mezi hlavní společenské změny, které působí na sociální kohezi v Evropě patří procesy globalizace a demografické stárnutí obyvatelstva. V důsledku těchto změn, a při existenci současné sociální politiky v Evropě, dochází v mnoha evropských státech k selhávání následujících tří institucionálních složek:

1. k selhávání trhu práce
2. k selhávání rodiny
3. k selhávání sociálního státu.

Soudobá sociální politika není proto v Evropě sto čelit účinně novým sociálním rizikům, ke kterým podle autora patří zejména:

1. obtížné nalézání rovnováhy mezi zaměstnáním a rodinou, zejména u žen
2. nedostatečná schopnost některých jednotlivců získat slušně placená a trvalá zaměstnání
3. zhoršená dostupnost sociálních podpor a služeb, zejména v důsledku restrukturalizace sociálního státu.

Nezvládnutí těchto výzev a rizik vede k vzniku dlouhodobé nezaměstnanosti, chudoby, sociálního vyloučení, k vyčerpání finančních zdrojů sociálního státu a ve svých obecných důsledcích k ohrožení solidarity, sociálního kapitálu, sociální soudržnosti a demokracie.

Po popisu chování českého sociálního státu v těchto nových podmínkách, a po srovnání ČR s jinými evropskými státy, T. Sirovátka uvádí následující *deficity naší sociální politiky*:

1. *poměrně pasivní a převážně redistributivní strategie,*
2. *slabá politika zaměstnanosti, tj. slabé podněty pro vstup na trh práce,*
3. *deficit investic do lidského kapitálu,*
4. *silně redistributivní důchodový systém, vyžaduje reformu, jinak zůstane dlouhodobě neefektivní,*
5. *nedostatečně rozvinutá rodinná politika, zejména ta její část, která by umožňovala udržovat rovnováhu mezi zaměstnáním a rodinnými funkcemi*
6. *rostoucí mezera mezi příjmy a stanoveným životním minimem.*

Obecný závěr pak zní: pasivní a kompenzující strategie nebudou sto v blízké budoucnosti účinně zabránit rizikům chudoby a sociálního vyloučení a proto *k nejpotřebnějším opatřením patří:*

- *aktivní politika zaměstnanosti umožňující vstup na trh práce, se zvláštní pozorností věnovanou nevyučeným a starým lidem,*
- *hledání nové rovnováhy mezi zaměstnáním a rodinou, zejména u žen*
- *zlepšení dostupnosti bydlení pro mladé lidi a sociálně slabé*
- *reforma důchodového systému a zdravotní péče, která by vedla k přiměřeným důchodům a zajistila dostupnost zdravotní péče,*
- *zlepšení agendy sociální inkluze*
- *jasné stanovení strategických priorit.*

Studie Martina Potůčka, která vznikla rovněž v rámci našeho projektu shrnuje takto „*slabá místa*“ *institucionální podoby českého sociálního státu:*

1. *Podpora rodiny je nedostatečná.* Dětské přídavky jsou od roku 1996 vypláceny jako chudinská dávka, tj. na základě testování příjmu rodičů a jejich reálná kupní síla neustále klesá. Rozpadla se síť jeslí a mateřských školek a jejich současná kapacita velmi zaostává za potřebami mladých rodin.
2. *Podpora bydlení pro mladé rodiny je nedostatečná.* Teprve v roce 2005 byla přijata první polistopadová ucelená koncepce rodinné politiky.
3. *Mnozí senioři nemají k dispozici dostatečný příjem a je možné, že tato situace se v příštích letech ještě zhorší, zvláště v souvislosti s růstem cen bydlení a dalších základních životních potřeb a nedostatečnou reakcí systému státní sociální podpory a sociální pomoci na tento vývoj. Česká republika postrádá také přiměřenou síť zařízení institucionální a ambulantní péče o staré lidi.* Dílčím krokem k nápravě, ale nedostatečně připraveným, bylo přijetí zákona o sociálních službách s účinností od ledna 2007.
4. *Zanedbaná je aktivní politika zaměstnanosti.* Kapacitně a kvalitou nedostačuje potřebám individuální práce s klienty.
5. *Bezdomovci se Ministerstvo práce a sociálních věcí začalo zabývat až v roce 2005, kdy byl přijat Národní akční plán sociálního začleňování 2004-2006.* V praxi převažuje jakási forma represe, tj. vytlačování bezdomovců z míst kde obtěžují „slušné“ občany, před prevencí a účinnou pomocí.

Obecným problémem je *nedostatečná koordinace zdravotní a sociální péče o zdravotně či sociálně oslabené jedince, a špatně fungující koncepční, metodická a kontrolní spolupráce centra s kraji a obcemi.* To vede až k narušování ústavního principu rovnosti v přístupu k sociálním právům.

Hlavní doporučení

5

1. Východiska

Základním axiomem doporučení, která vyplývají z výsledku našeho projektu, je vícedimenzionalita sociální soudržnosti. Vedle rozlišení na vertikální a horizontální dimenzi a také na mikro-, mezo- a makrodimenzi, je vhodné, aby se udrželo také trojí věcné chápání sociální koheze jak se ustálilo v české společnosti. Tou se rozumí:

1. *vzájemnost, sociální spravedlnost, minimalizace rozdělení a štěpení společnosti, důvěra - v podstatě tu jde o vertikální dimenzi soudržnosti*
2. *kolektivní identita, sdílené hodnoty, národní, regionální nebo i lokální sounáležitost – jde tu o horizontální dimenzi soudržnosti*
3. *konsenzus spojený s přijetím plurality hodnot, životních způsobů i sociálních postavení, vzájemného respektu lidí i institucí - zahrnuje různé složky sociálního kapitálu.*

Doporučení, která respektují axiom multidimenzionality se budou proto týkat všech těchto tří interpretací soudržnosti.

Doporučení respektují rovněž další důležitý poznatek našeho projektu. Je jím zjištění, že sociální soudržnost nezávisí jen na objektivně zjištěných rozdílech, štěpeních a na sociálním vyloučení z majoritní společnosti, nýbrž také na jejich subjektivní reflexi v myslích lidí.

Závěrem je zapotřebí připomenout poznámku, která byla uvedena již na první stránce úvodu k této studii. Doporučení se opírají o výsledky analýz a empirických šetření všech týmů a do značné míry i o teorii sociální soudržnosti, jak je shrnuta na str. 20 až 22 tohoto textu. Nicméně následující doporučení jsou výsledkem úvah hlavního řešitele a autora tohoto textu. Ten nese plnou zodpovědnost za jejich pojetí i formulaci.

2. Hlavní problémy, deficity a rizika soudobé české společnosti z hlediska sociální koheze

Obsah doporučení je podle našeho soudu ve velké míře určen tím, co jsme označili jako hlavní problémy současné české společnosti z hlediska její sociální soudržnosti. Proto uvádíme na tomto místě i za cenu opakování jejich seznam. Ten vyjadřuje zároveň pořadí závažnosti problémů, jak vyplynul podle našeho názoru z našich analýz i empirických šetření:

- 1) *Sociální a politické nerovnosti a sociální diferenciacce, štěpení, zejména rozdíly mezi bohatými a chudými. Sociální exkluze a „odlučování“ některých skupin od ostatní společnosti.*
- 2) *Rostoucí vzájemné odcizování politické a občanské sféry.*

- 3) Přetížení rodiny z hlediska její ochranné a pečovatelské funkce.
- 4) Ohrožení nezaměstnaností.
- 5) Slabý sociální kapitál, zejména nízká úroveň generalizované důvěry a poměrně vysoká hladina anomie, malý zájem o věci veřejné.
- 6) Situace seniorů.
- 7) Nepropojenost jednotlivých veřejných politik (například sociální a zdravotní politiky nebo politiky vzdělávací a politiky trhu práce).

Řešení shora uvedených problémů a vznik nových sociálních rizik spojených s proměnami soudobých evropských společností a také společnosti české, vyžadují nejen hledat opatření, která by zlepšila situaci v jednotlivých problémových oblastech. Je zapotřebí promýšlet velmi vážně změny celkového pojetí českého sociálního státu. V závěru proto uvedeme některé náměty na směry takových systémových změn.

3. Co mohou veřejné politiky, zejména sociální politika státu, ovlivnit a jakými nástroji

Sociální soudržnost, včetně její subjektivní složky, je výrazně ovlivňována institucionálními podmínkami (LSE 2006, Esping-Andersen 2002, Taylor-Gooby 2004, Mareš 2004), zejména typem sociálního státu, a jeho složkami, např. rodinnou politikou, daňovou soustavou, koncepcí a orientací sociální a regionální politiky. A i když současný stav znalostí, týkajících se působení různých institucionálních faktorů na sociální kohezi, není příliš uspokojivý, není pochyb o tom, že veřejné politiky mohou na míru sociální soudržnosti významně působit. To je podle našeho soudu rovněž důležitý výsledek našeho projektu.

Řečeno nejstručněji: *míra sociální koheze v jednotlivých evropských zemích závisí na typech sociálního státu, které v nich fungují*. Je rovněž zřejmé, že některé funkce sociální politiky mohou mít - podle J. Žižkové (Žižková 1995) - významný vliv na míru sociální soudržnosti. Jde zejména o tyto funkce:

- funkci rozdělovací a přerozdělovací, která je nejdůležitější z hlediska minimalizování tzv. nelegitimních nerovností a chudoby,
- funkci homogenizační, tj. vedoucí k minimalizaci velkých sociálních nerovností ve společnosti pomocí takových nástrojů jako je progresivní zdaňování, daňové stimuly, stanovování životního minima, pozitivní diskriminace některých skupin,
- funkci ochrannou, nebo funkci sociální opory, která směřuje k omezení účinků těžkých životních situací jednotlivců a rodin.

Typy sociálního státu a sociálních politik s nimi spojené jsou založeny na nejhlubších hodnotových orientacích jednotlivých společností (v současné době společností národních států). *Z hlediska praktických doporučení to znamená, že je nutno tato doporučení vždy navrhnout se znalostí tohoto hodnotového kontextu*. Pak mají šanci, že budou účinná.

Výsledky našich analýz sociálního kapitálu však zároveň ukázaly, že *míra sociální soudržnosti závisí také na faktorech, které jsou mimo oblast institucionální, tj. mimo sféru tradičně chápané sociální politiky* pracující převážně s ekonomickými a právními nástroji. K těmto faktorům patří *především generalizovaná důvěra*. To je důležité v České republice především proto, že *k významným zdrojům sociálního napětí a oslabování koheze u nás - vedle napětí mezi sociálními vrstvami - patří odcizení mezi politiky a občany*.

V této situaci pak mají důležitou roli zdánlivě subtilnější faktory jako je kvalita facilitátorů sociální politiky (politiků, úředníků, sociálních pracovníků aj.), která určuje povahu styku občana s veřejnými a jinými institucemi. *Naš výzkum prokázal, že vztah mezi facilitátory a občany je v České republice problematický*.

Patří sem také kvalita masových medií, kvalita školství a dalších složek sociálního kapitálu. Tu nelze zlepšovat pouze vnějšími institucionálními a ekonomickými zásahy. Změnit tento kontext naší relativně nižší sociální koheze bude zřejmě obtížným a dlouho trvajícím procesem. Ale i ten lze cílevědomě stimulovat veřejnou politikou. To ovšem předpokládá, že se česká společnost prostřednictvím rozhodujících politických sil dohodne na dlouhodobé strategii směřování k soudržné společnosti, na tom, co jsme v teoretické části nazvali „dobrou společností“.

4. Doporučení týkající se nízké sociální soudržnosti způsobené sociální stratifikací

I když občané České republiky označují za hlavní deficity - anebo dokonce za hlavní bariéry - soudržnosti české společnosti, nejčastěji rozdíl mezi lidmi v bohatství (majetku, příjmech), odmítají současně mechanické sociální rovnostářství. K tomu je zapotřebí ovšem dodat, že mezinárodní komparace vnímání příčin nesoudržnosti ukázala, že ve starých členských státech EU se klade při výčtu deficitů sociální koheze menší důraz na sociální nerovnosti, kdežto v nových členských státech a také v ČR, naopak větší. To o něčem svědčí.

Evropské země s nepřerušenu tradicí tržního hospodářství jsou již podle Paynea (Payne 2000) zhruba od roku 1950 v situaci, kdy klasické a jednoduché třídní rozdělení západních společností do 3 - 4 tříd, neodpovídá reálné a složitější struktuře rozdělení (divisions) těchto společností. Zároveň to však neznamená, že sociální stratifikace – zejména ve weberovském pojetí – tj. založená jak na třídách, tak na sociálním statutu, ztratila zcela význam. Stala se jen složitější a jiná dělení společnosti, zejména podle etnických znaků a genderu nabyla na větším významu. Tímto směrem se bude vyvíjet i česká společnost v nejbližších dvou desetiletích a tomu musí odpovídat i naše doporučení. Na základě výsledku analýz a šetření našeho projektu a ve smyslu shora uvedených nových pojetí sociálních rozdělení a štěpení, doporučujeme následující:

Doporučení 1:

V ideové sféře, ve vládních programech, ale také v médiích zdůrazňovat princip legitimní a přiměřené nerovnosti a prosazovat právní opatření omezující vznik bohatství nelegálními způsoby (korupce, omezení možností využívat insider information). Zde je nepochybně velká zodpovědnost médií.

Doporučení 2:

Zdůrazňovat koncept sociálního smíru jak v ideovém slova smyslu, tak v praktické politice, zejména v uplatňování instituce tripartity a dalších forem sociálního dialogu.

Doporučení 3:

Postupně měnit typ sociálního státu středoevropského, tj. zaměstnaneckého, směrem k tzv. typu občanskému (podrobněji v další části).

Doporučení 4:

Přijmout a uplatňovat v konkrétních opatřeních princip, že dobrá rodinná politika je v dnešních evropských společnostech důležitou složkou politik omezování chudoby. Nemusí to být pouze tradiční redistribuční nástroje.

Doporučení 5:

Udržovat daňovou politikou, sociálními transfery a vyšší zaměstnaností úroveň chudoby na nízké hladině, která nás dosud zařazuje do sousedství skandinávských zemí. Klíčem je aktivní politika zaměstnanosti. Umožnit ženám různými opatřeními vycházejícími z principu flexicuritu vstupovat na trh práce a zvyšovat tak zdvojením příjmů životní úroveň rodin. I při poměrně

vysoké zaměstnanosti existují v ČR ještě určité možnosti, jak ji - v dobách kdy není hospodářská krize - zvýšit.

Doporučení 6:

Vyšší zaměstnanost žen musí být doprovázená rozvojem služeb, což znamená vytvářením pracovních příležitosti v terciárním sektoru, kde jsou soustředěny pracovní příležitosti pro ženy. I mírné zvyšování zaměstnanosti žen bude proto fungovat jako ekonomický multiplier. Rozvoj služeb se může tudíž stát nástrojem omezování chudoby.

Doporučení 7:

Řada těchto opatření vyjadřuje změnu v postavení žen a vyžaduje, mají-li být opatření účinná, aby byla doprovázena tzv. subjektivními změnami, tj. *změnami v hodnotových postojích české veřejnosti*. To se týká chování politiků, zaměření a témat šířených hromadnými sdělovacími prostředky, vzorů v nejrůznějších oblastech veřejného života.

Doporučení 8:

Zvyšovat celkovou zaměstnanost mužů i žen a tím snižovat riziko chudoby také *propojením regionální politiky s aktivní politikou zaměstnanosti*. Nástrojem je *zvýšení dopravní propojenosti jednotlivých regionů a mikroregionů*. Dotace na cestovné může vést k úsporám v platbách nezaměstnaným. Znamená to ovšem *globálnější pohled na nástroje veřejné politiky*, případně jiné chápání sociální politiky na regionální, ale i mikroregionální úrovni.

5. Doporučení týkající se snížení zátěže rodin z hlediska jejich ochranné a pečovatelské funkce

Rodinná politika České republiky nereagovala dosud dostatečně na proměny soudobých evropských společností, ani na změny české společnosti po roce 1989. Výsledkem je, že *v ČR je v současné době promyšlená ucelená rodinná politika teprve v zárodku a že podíl HDP, který se u nás věnuje podpoře rodiny, je nízký*.

Dnešní podoba naší rodinné politiky obsahuje prvky z období socialismu, elementy vzniklé po roce 1989 a některé další. Vedle toho byly zrušeny nebo omezeny služby pomáhající rodinám (jesle, mateřské školky apod.) *Naše rodinná politika trpí podle našich studií řadou deficitů, které nás vedly k tomu, že jsme mezi hlavní problémy sociální soudržnosti v ČR zařadili koncept „přetížení rodin.“* I když se na základě empirických šetření provedených v rámci projektu soustředíme na přetížení z hlediska ochranné a pečovatelské funkce, *přetížení rodin má obecnější dimenze*. Doporučení se proto týkají i těchto obecnějších dimenzí.

Doporučení 1:

Obecně je zapotřebí ve společenských vědách, zejména v ekonomii, politické vědě, demografii a *ve veřejné a sociální politice věnovat mnohem větší pozornost otázkám rodiny*, reprodukce obyvatelstva a důsledkům slabé rodinné politiky pro celou českou společnost.

Doporučení 2:

Je zapotřebí, jak zdůrazňuje Lubomír Mlčoch (Mlčoch 2008), *dosáhnout změny v uvažování o rodině, která vytváří prostředí vedoucí k důvěře a sociální soudržnosti*. Přitom je zapotřebí vzít v úvahu, že existuje více typů rodin, i v rámci familismu. *Specifickým českým rysem je „sekulární familismus“ který existuje vedle rodin opírajících se o křesťanské pojetí rodiny*. Rodinná politika by při respektu plurality soudobých forem „režimu reprodukce“ měla proto *podporovat stabilitu jak tradičních forem rodinných svazků, tak svazků vycházejících ze sekulárního familismu. Zároveň by ovšem měla vytvářet příznivější podmínky i pro nové formy režimu reprodukce (nesezdané soužití)*. Pluralismus těchto forem odpovídá současnému stavu

evropských společností, vývoji rodiny a v sociální rodinné politice je zapotřebí z těchto skutečností vycházet. Předpokladem je ovšem hlubší rozumění současnému stavu české a evropské rodiny.

Doporučení 3:

Při poměrně vysoké zaměstnanosti žen v ČR a jejich stále rostoucí vzdělanosti je zapotřebí postupně přeměňovat formy veřejné podpory rodiny. Zde by měly být finanční formy podpory doplňovány také levnými a dostupnými službami, které by umožnily mužům i ženám snadněji spojovat jejich rodinné funkce s prací. To by mělo být, kromě posílení služeb, umožňováno pružnějším chápáním pracovní doby i místa práce mužů ale zejména žen, klouzavou pracovní dobou, zkrácenými úvazky, krátkodobými pracovními poměry, možností pracovat doma, fungováním rodin jako doplňujících forem péče o děti (nejen vlastních). Celkově jde o rozšíření a zpružnění pojetí placené práce.

Doporučení 4:

Rozvoj služeb a institucí pomáhajících rodinám nemůže být omezen jen na zařízení pro děti, nýbrž i pro seniory. V současné situaci jsou rodiny značně přetíženy péčí o své starší členy, a díky prodlužující se střední délce života bude tento tlak na péči o staré lidi stoupat. V české situaci, tj. při vysoké zaměstnanosti žen i mužů a pokračujícím stárnutí obyvatelstva, vysoké rozvodovosti, spoléhání se na rodinu v krizových situacích (chronické onemocnění, opatrování a ošetřování seniorů, nemoci dětí) to vede k velmi obtížně zvládnutelným situacím. Pro systematické řešení těchto situací je zapotřebí vytvářet moderní a diferencovaná zařízení, která mohou být financována a provozována různorodými subjekty. Přesto soudíme, že jejich převážná část by měla být provozována veřejnými institucemi. Ty však musí změnit svou povahu a musí mít diferencovanější podobu než je tomu dnes.

Doporučení 5:

Postupný rozvoj koncepce rodinné politiky, doplňující přímou finanční pomoc dostupnými službami pro rodiny, může být podpořen dalšími opatřeními nebo politikami. Patří k nim např. politika bydlení a rozvoj takových forem bydlení, které usnadňují výměnu služeb mezi generacemi. Jsou to např. skupinové formy bydlení, vícegenerační bytové domy apod. A jsou to rovněž sociální centra v obytných územích, jak je známe ze skandinávských zemí. Při přestavbách a modernizacích starých čtvrtí měst je zapotřebí pamatovat na sociální stránky přestavby, ke kterým patří i úsilí o zachování sítě mezi generacemi rodin.

Doporučení 6:

Při posunu rodinné politiky uvedeným směrem se vynořuje mnohem větší potřeba kvalifikovaného personálu, který by v nových institucích pracoval. Jejich profesionální příprava vyžaduje hlubší promyšlení a stabilizování výukových programů. Také jejich odborné řízení představuje novou výzvu.

Doporučení 7:

Podmínkou úspěšnosti úsilí o odstraňování nadměrné zátěže soudobých českých rodin je i ideová proměna gender rolí. I když představa o symetrické rodině jak ji razil britský sociolog Michael Young (rovnoměrné rozložení povinností v rodině mezi oba manžely) není zřejmě plně uskutečnitelná, posun tímto směrem by měl být podporován. V tomto ohledu mají velkou zodpovědnost hromadné sdělovací prostředky.

Je možné, že při posunu tímto směrem by se posílila tendence k formování tradičních úplných rodin. Platí to zejména o české situaci, kde postavení žen není příznivé a neodpovídá dosaženému sociálnímu rozvoji české společnosti.

6. Doporučení k posílení sociálního kapitálu, zejména generalizované důvěry a ke snížení anomie

Jedním z důležitých výsledků našeho projektu a také výzkumů v jiných evropských zemích je *obecný poznatek o významné roli sociálního kapitálu ve vytváření sociální soudržnosti jednotlivých společností*. Z hlediska veřejných politik je ještě významnější zjištění týmu LSE v Londýně z roku 2007 (LSE 2007) opírající se o data z Eurobarometer 223 a European Social Survey (ESS), které uvádíme v následujícím odstavci.

Komparativní studie LSE o vztahu mezi institucionálními rámci, tj. zejména typy sociálního státu, a sociálním kapitálem zjistila, že *i když předpokladem pro existenci generalizované důvěry a vytváření sociálního kapitálu jsou nestrannost, poctivost a slušnost politických a sociálních institucí, tak univerzálně působící sociální stát je nezbytnou podmínkou pro rovnoměrné rozložení sociálního kapitálu mezi jednotlivými sociálními vrstvami a skupinami dané společnosti*.

Nejdůležitější proměnnou, která vysvětluje podle analýzy LSE rozdíly mezi mírou sociálního kapitálu, generalizované důvěry, a mírou schopnosti vzájemné spolupráce mezi lidmi, je v evropských zemích institucionální rámec. A ten je výsledkem koordinace hodnotových orientací a hospodářských možností.

Toto zjištění otevírá mnohem větší prostor pro záměrné posilování sociálního kapitálu než si mysleli i takoví autoři jako je Ralf Dahrendorf. Ten ve svých „Úvahách o revoluci“ v Evropě (Dahrendorf 1990) předpokládal, že k formování stabilizované občanské společnosti, která mu byla zárukou existence generalizované důvěry a tím i sociálního kapitálu, bude zapotřebí 60 let. Lze vyslovit tezi, že silnější sociální kapitál bude možné vytvořit v České republice v kratší době.

Na druhé straně nelze opomenout skutečnost, že *jedním z hlavních rozdílů mezi starými a novými členskými zeměmi EU je skutečnost, že postkomunistické země trpí ze známých důvodů dědictvím široce zakořeněné nedůvěry vůči státním institucím, veřejné sféře a občanské společnosti*.

Doporučení 1:

Posílit sociální kapitál a důvěru - jako důležité podmínky sociální koheze - lze v zemích s tímto dědictvím pouze velmi promyšlenou kombinací nepřímých i přímých politik. K nepřímým patří na prvním místě hospodářský růst, vedoucí k vyšší životní úrovni širokých vrstev, která je prokazatelně předpokladem snižování obecné nedůvěry. Podpora ekonomického růstu je tudíž zároveň nástrojem zvyšování sociálního kapitálu. Tento růst však musí být kombinován se zachováním silné sociální sítě, jejíž existence si jsou občané vědomi a podporují ji.

Doporučení 2:

Současně se zvyšováním životní úrovně obyvatelstva je zapotřebí postupně adaptovat zděděný sociální stát směrem k:

- *zvyšování individuální zodpovědnosti jednotlivých občanů (empowerment) za vlastní postavení ve společnosti tam, kde mají předpoklady se jí zhostit,*
- *rozvoji služeb pro děti, seniory a lokální komunity, umožňujících vysokou obecnou zaměstnanost; to znamená, že silný, byť adaptovaný sociální stát není v rozporu s hospodářským růstem,*
- *investicím do lidí prostřednictvím celoživotního vzdělávání financovaného jak z veřejných tak i ze soukromých (komerčních i neziskových) zdrojů.*

Doporučení 3:

Stát by měl nejen přijmout existenci *občanské společnosti* a asociací s ní spojených, nýbrž by měl *otevřeně usilovat o její posilování*. V současných vysoce diferencovaných, kulturně pluralitních společnostech bohatá síť organizací občanského sektoru umožňuje mnoha občanům demokratických zemi ovlivnit směr jejich vývoje. V případě postkomunistických zemí trpících vysokou měrou nedůvěry vůči státním a veřejným institucím a také politikům zvyšuje robustní občanská společnost generalizovanou důvěru a sociální kapitál.

Doporučení 4:

Vláda, parlament, zastupitelské orgány v krajích, obce a jiné veřejné instituce musí vést *otevřený a trvalý dialog s občanskou veřejností*. Nejen s médii, kterých se mohou obávat, nýbrž s občany.

Arogance politiků, úředníků na nejružnějších úrovních je podle našich průzkumů stále jedním z faktorů snižujících obecnou důvěru lidí a zejména důvěru ve stát. Přeměna české byrokracie na civil servants jako ve Velké Británii je rovněž jedním z prostředků vytváření soudržné společnosti. Celý tento *komplex vztahů občan-úřady vyžaduje rovněž stabilizovat postavení úředníků*, jejich komunikativní profesionalizaci a lepší finanční ohodnocení.

Doporučení 5:

Vnímání *vysokého výskytu korupce* ve veřejné sféře je jednou z hlavních příčin slabé generalizované důvěry v české společnosti. Její úroveň je v České republice ve srovnání s jinými zeměmi na stejném stupni socio-ekonomického rozvoje znepokojivě vysoká. To vede ke snižování činnosti občanů v dobrovolných organizacích a ve svých důsledcích *je i jednou z příčin slabší sociální koheze české společnosti a také poměrně vysokého stupně anomie*. *Trvalé úsilí státních a veřejných orgánů o snížení úrovně korupce je tak podmínkou zlepšování stavu sociální soudržnosti v ČR*.

Doporučení 6:

Vzhledem k významné roli, kterou mají *hromadné sdělovací prostředky* v soudobých demokraciích v reflexi společnosti, ve které žijeme, je zapotřebí konstatovat, že *tématu sociální koheze nevěnují dostatečnou pozornost*. Zabývat se sociální soudržností a také otázkami anomie v médiích by mělo být jednak úkolem lidí pracujících přímo v médiích, ale také politiků a akademiků, kteří se kohezí profesionálně zabývají. *Média by měla odstraňovat rozšířený omyl*. *Ten spočívá v představě, že jediným účinným nástrojem jak posílit sociální soudržnost jsou finanční a organizační opatření*.

7. Doporučení vedoucí ke zlepšení situace seniorů

Problém seniorů je u nás závažný především vzhledem k jejich počtu. Pokud jde o intenzitu tohoto problému, náš výzkum ukázal, že *senioři nejsou v České republice „tvrdě“ sociálně vylučováni*. Existují samozřejmě jednotlivé případy výraznější exkluze, např. na pracovním trhu a v oblasti bydlení. Celkově se však jedná zatím jen o „měkkou“ formu exkluze. Přesto je nutno upozornit na některé specifické a riskantní stránky týkající se situace seniorů v České republice.

Důchodci se v České republice především sami považují častěji za sociálně vyloučené než ve většině evropských zemí. Jejich počet se bude v budoucnosti jak absolutně, tak relativně zvyšovat a navíc stále více starých lidí bude žít osamoceně. Bude se také zhoršovat index RSR měřící pečovatelský potenciál rodin, tj. schopnost rodin postarat se o své seniory. I když není hmotná situace důchodců - při důchodech, které jsou nižší než v starých členských zemích EU

- příznivá, jejich základní potřeby jsou ve většině případů kryty. Tento stav ovšem nemusí být – s nastoupeným trendem deregulace cen bydlení, zvyšování cen základních životních potřeb a zvyšování přímých plateb občanů za zdravotní a sociální služby – trvalý. Sociálním problémem se stává také jejich zdravotní stav a *rostoucí počet těch, kteří potřebují soustavnou pomoc a péči. Rychle rostoucí nároky na služby pro seniory a na náklady na ně, a samozřejmě rostoucí náklady na starobní důchody způsobují, že dosavadní model sociálního státu se dostává do potíží.*

Vzhledem k tomu, že se zabýváme sociální soudržností a nikoliv starobními důchody, dotkneme se otázek důchodů jen pokud těsně souvisejí s kohezí.

Doporučení 1:

Reforma důchodového systému, která je nutná, by měla být výsledkem dorozumění a dohody mezi všemi, kterých se bude týkat. Jde přitom o zachování toho, co se označuje pojmem „generační spravedlnost“. Stát musí převzít zodpovědnost za provedení této reformy tak, aby nepostihla nespravedlivě jak mladou, tak střední i starou generaci. Úspěšná důchodová reforma bude podmínkou nízkého napětí mezi generacemi, které v České republice dosud existuje, a které je jednou z příčin existujícího sociálního smíru v ČR. Státní správa by měla mnohem více vysvětlovat široké veřejnosti nutnost reformy důchodového systému, mimo jiné proto, že podle sociologických výzkumů velká část starších zaměstnanců – zejména těch s nižší a střední kvalifikací - nechce pozdější odchod do důchodu.

Doporučení 2:

Z hlediska udržení sociální soudržnosti je zapotřebí nesmírně pečlivě volit mix veřejné a privátní složky důchodového systému. *Radikální omezení veřejné složky stimuluje zájem lidí o privátní pojištění ve stáří. To však vede k replikaci sociálních nerovností – někdy značných – které vznikly během životních drah lidí a to může vést k dalšímu tlaku na zmenšení veřejných zdrojů určených nízkopříjmovým skupinám lidí. Navíc spolehlivost privátní složky byla zásadně zpochybněna nejnovější globální krizí finančního trhu. To může vést k ne-paretovske optimalitě: nejslabší si zhorší svou pozici (Esping-Andersen 2002:81).*

Doporučení 3:

Vzhledem k prodlužování lidského věku, ke zlepšenému zdravotnímu stavu lidí do 75 let, je zapotřebí *uvažovat o pružnějších a různorodějších formách odchodu do důchodu. Starší zaměstnanci by se měli povzbuzovat k pozdějším odchodům do důchodu a zaměstnavatelé by měli umožňovat starším lidem déle pracovat a vydělávat - pokud o to budou mít i oni zájem. V této souvislosti je zapotřebí posílit státní podporu rekvalifikace i starších zaměstnanců. Současně s tím je jak pro zaměstnance, tak zaměstnavatele i stát výhodné, když je starším lidem umožněno mít různé formy pracovního poměru i v důchodovém věku.*

Doporučení 4:

Je zapotřebí *počítat se stále rostoucí rozmanitostí poptávky po službách pro staré lidi, ať již poskytovanou z veřejných nebo soukromých zdrojů. To je důsledkem rostoucí sociální a kulturní diferenciací starých lidí způsobené socio-ekonomickými faktory, rodinnými okolnostmi, etnickým původem a také životními způsoby. Tomu by měla odpovídat i různorodější struktura služeb.*

Škála nabízených služeb se musí co nejrychleji rozšířit, což neplatí jen o službách poskytovaných soukromými (komerčními nebo neziskovými) organizacemi ale také obcemi, státem. Kritika státních, centrálně řízených institucí, které pomáhaly starým lidem i jiným kategoriím potřebných, správně poukázala na neefektivnost a často i nevládnost těchto služeb. *Strategie dalšího vývoje by se měly zaměřit na hledání vhodného mixu provozovatelů organizací a institucí poskytujících služby.*

8. Doporučení vedoucí k větší propojenosti jednotlivých veřejných politik

Analýza českého Národního akčního plánu sociálního začleňování (NAPSZ), studie o vnitřních periferiích, o vztahu mezi rodinnou a institucionální péčí o seniory a další studie v našem projektu shodně upozornily na jednu závažnou slabinu naší veřejné politiky. *Poukázaly na nedostatečnou propojenost politik a opatření, která měla zjištěné nedostatky odstranit.* Zejména opatření pro takové oblasti jako jsou rodina, bydlení, obce a mikroregiony, nebo venkov se týkala více resortů a není zřejmě možné, aby je byl schopen úspěšně implementovat jeden resort, nebo jedna vládní instituce.

Za jeden z nezávažnějších výsledků tohoto projektu proto považujeme doporučení směřující k zavádění nových nerezortních způsobů implementace veřejných politik.

Jako příklad situace, která to vyžaduje, uvádíme *náměty na zlepšení situace ve vnitřních periferiích*, kterým jsme věnovali značnou pozornost.

1. *Lépe propojovat tradiční sociální politiky směřující k určitým kategoriím obyvatelstva s tradiční regionální politikou a zejména s výhledovou koncepcí venkova.*
2. *Zlepšit regionální politiku, která musí být konkrétnější, musí vycházet z menších území než dosud, z místní kooperace státu, obcí, místních podniků, neziskových organizací a neformálních komunit.*
3. *Obnovit princip a smysl pojmu obec, komunita. To by vyžadovalo vytvářet novou koncepci komunitní politiky, která by se opírala o hlubší znalosti sociologie obce. Použít např. školy – instituce i budovy – jako nový typ komunitních center.*
4. *Mobilizovat vnitřní zdroje obcí v periferních oblastech a kreativní myšlení v hledání nových nástrojů k zlepšení situace lidí v těchto územích. Nelze počítat s univerzálním, obecným řešením, které by bylo použitelné pro všechny typy periferií. Podle našeho soudu je nutno dát větší volnost a zodpovědnost obcím, jejich starostům a samosprávným orgánům.*
5. *Nově je zapotřebí promýšlet koncept střediskových obcí i za cenu dlouhodobě pojaté redukce osídlení a počtu obcí jako samostatných právních jednotek.*
6. *Prohloubit spolupráci mezi obcemi periferních oblastí pro vytváření společné sociální i technické infrastruktury – což se už v řadě oblastí děje, uvažovat o formování jakéhosi systému skupinového osídlení zejména v periferních oblastech. To předpokládá ideovou akceptaci principu kooperace.*
7. *Propojit komunikačně periferní oblasti s územími rozvoje a hledat cesty, jak zlepšit veřejnou a soukromou dopravu spojující periferie s místními centry služeb; mohou to být netradiční služby taxi-minibusů, nebo i prostých taxi.*
8. *Hledat způsoby, jak zvýšit zodpovědnost regionálních center, tj. měst za vývoj v jejich okolí a také jak zvýšit jejich solidaritu s vnitřními periferiemi.*
9. *Koncipovat ekonomické kompenzace podle konkrétních podmínek a obecnějších hospodářských a sociálních zájmů subjektů působících v periferních oblastech.*

9. Shrnující strategická doporučení pro aktivní politiku sociální soudržnosti

Jak náš výzkum, tak i celoevropské komparativní studie kvality života a sociální situace lidí dokumentovaly slabé i silné dimenze sociální koheze v jednotlivých evropských zemích. Některé z nich, např. "First European Quality of Life Survey" (EFILWC, 2004 a 2007) zdůrazňují, že *většina Evropanů je sociálně integrovaná a marginalizace je zkušeností menšiny.* Jiné, jako např. *ESS, poukazují na existenci některých vážných problémů ve sféře sociální koheze.* Obecně

Lze říci, že v literatuře mírně převládá názor, že stupeň sociální soudržnosti se v evropských zemích snižuje. Projekt, který je zde prezentován v této zprávě identifikoval řadu takových vážných problémů také v České republice.

Pro jejich zvládnutí jsme uvedli na předchozích stránkách vždy několik doporučení týkajících se dané problémové oblasti. Je však zřejmé, že *jsme uprostřed doby, která vyžaduje zamyslet se nad základními, paradigmatickými změnami, které by se týkaly nejobecnější – lze říci filozofické – orientace naší veřejné politiky.*

To se týká jak hodnotových orientací společností, tak i jejich institucionálních složek určujících formy a intenzitu sociální integrace. *Následující text je pokusem formulovat několik takových obecných strategických doporučení pro Českou republiku.* Lze ho chápat jako *námět na úvahy a diskuse o paradigmatických změnách*, které by ovšem vyžadovaly delší dobu. Hlavní řešitel považoval nicméně za účelné zamyslet se i nad tímto druhem společenských změn, které považuje za vhodné pro budoucí harmonický vývoj české společnosti.

1. V sociálně a kulturně vysoce diferencovaných demokratických společnostech sociální soudržnost *nemůže spočívat jen na hodnotách většinové společnosti, nýbrž spíše na společně dohodnutých pravidlech vzájemných vztahů jednotlivých složek společnosti.* Tato pravidla by měla být respektována všemi a měla by to být jakási nepsaná ústava sociální koheze.
2. *Vysoce diferencované společnosti jsou sociálně soudržné, jestliže v nich fungují nestranné, poctivé a slušné politické a sociální instituce a univerzálně působící sociální stát, jehož východiskem je respektování lidských práv, včetně práv sociálních.* Sociální stát, který se adaptuje na soudobé podmínky ekonomické a kulturní, je nezbytnou podmínkou pro rovnoměrné rozložení sociálního kapitálu mezi jednotlivými sociálními vrstvami a skupinami společnosti.
3. *Podmínkou trvalé sociální soudržnosti v soudobých diferencovaných společnostech je jejich hospodářská prosperita a slušná životní úroveň obyvatelstva kombinovaná s nízkým podílem chudých lidí.* Této prosperity lze dosáhnout v tomto typu společností nejefektivněji sociálně tržním hospodářstvím.
4. Jestliže k podmínkám sociální soudržnosti patří hospodářská prosperita, tak v soudobém ekonomicky globalizovaném světě *nelze této prosperity dosáhnout bez konkurenceschopnosti ekonomik jednotlivých zemí na světových trzích.* Jak upozornil Alfred Pfaller na pražské konferenci „The European left After 1989“ (Pfaller 2000), *globalizace ohrožuje především ty země, kde je sociální politika založená na sociálním pojištění zaměstnanců, na kterém se ve značné míře podílí zaměstnavatelé.* Čili země s tzv. bismarckovským korporativistickým modelem sociálního státu. Je zapotřebí připomenout, že tento model v modifikované podobě existuje také v České republice. Proto i z důvodu tohoto ohrožení globalizací, *doporučujeme přechod na tzv. občanský model sociálního státu.* To je pravděpodobně naše nejradikálnější doporučení, které se bude nejobtížněji prosazovat.
5. Občanský, čili skandinávský model, doporučujeme také proto, že *zrušení příspěvku zaměstnavatele zjasňuje rozhodování o preferencích sociální politiky.* „Sociální politika by se stala především otázkou politickou a náklady na ní by byly imunizovány od mezinárodní soutěže“ (Pfaller 2000: 228). Problémem by ovšem i nadále zůstala daňová spravedlnost. Příjmy z kapitálu lze přesunout do výhodnější ciziny, příjmy z mezd nikoliv. Bohatí tak mohou uniknout redistribucí a tím i omezit svůj příspěvek na ekonomické podmínky koheze.
6. *Je zapotřebí prosazovat politiku, která by udržovala prosperitu pro všechny a to i v době pomalého hospodářského růstu.* Sociální politika nemusí být těsně svázána s Keyneso-

vou ekonomickou teorií, tj. se zdůrazňováním řízení a stimulování poptávky. Nicméně spor o roli opatření posilujících poptávku a naproti tomu posilujících nabídkové stránky ekonomiky, není ani v ekonomické teorii definitivně uzavřen. Jde zřejmě o politické rozhodnutí. *Z hlediska sociální soudržnosti je však nepochybně zapotřebí hledat nové cesty jak řešit nadbytek pracovních sil v případě pomalého ekonomického růstu (například rozvíjením osobních sociálních služeb). Sociální stát v Evropě a i u nás bude v každém případě silně záviset na tom, jak se bude adaptovat trh práce na novou situaci globalizované ekonomiky.*

7. Dalšími důvody pro prosazování tzv. občanského modelu sociálního státu a sociální politiky jsou dvě skutečnosti:

- a) *tento model může snadněji pomáhat maximalizovat zdroje výkonu lidí a lépe se doplňuje s dynamikou servisní ekonomie, která se formuje již řadu let v České republice,*
- b) *tento model lépe harmonizuje vztahy mezi rodinou a zaměstnáním svým důrazem na zvyšování příjmů lidí, poměrně vysokou hladinou zdaňování občanů, kombinovanými s univerzálně poskytovanými sociálními službami, nikoliv sociálními dávkami,*

8. Občanský model, který v české modifikaci doporučujeme, by znamenal zvýšení zaměstnanosti žen, a řešil by několik problémů formující se soudobé servisní i vzdělanostní ekonomiky. Zejména by:

- a) *vyjádřil jasnou prioritu dětí v sociální politice,*
- b) *posílil by silně služby domácnostem, tak aby pracovní zájmy zejména zaměstnaných matek mohly být sladěny s funkcemi rodin,*
- c) *omezil by chudobu dětí, která je i u nás vážným problémem,*
- d) *fungoval by jako hospodářský multiplier tím, že by vytvářel nové pracovní příležitosti ve sféře služeb pro domácnosti, děti, staré lidi. Investice do toho, aby ženy mohly mít placená zaměstnání je zároveň investicí do blahobytu rodiny a do tvorby nových pracovních míst.*

9. Důraz v jakémkoliv modelu, který by měl zvýšit prostřednictvím sociální politiky soudržnost české společnosti, by měl být položen na dva cíle:

1. *na pomoc rodinám prostřednictvím diferencovaných sociálních transferů a služeb,*
2. *na zlepšení sociálních a vzdělanostních podmínek dětí.*

To jsou dvě základní priority. Investice do dětí je skutečně investicí do budoucnosti, do jejich schopnosti adaptovat se na měnící se podmínky v dospělosti, na jejich větší životní pružnost.

10. Přes nepochybnou závažnost problému seniorů v české společnosti, je naprosto nezbytné nalézt novou promyšlenou rovnováhu mezi nároky seniorů a řešením problému rodin s dětmi. Tomuto důrazu na trojici: *děti-rodiny-sloužby by měla být dána přednost před jednostranným soustředěním veřejné politiky na problémy seniorů.*

11. Ze shora uvedených 10 strategických bodů a také z výzkumu Národního akčního plánu sociálního začleňování (NAPSZ) v ČR a výkladu o regionálních problémech, vyplynulo také následující obecné doporučení.

Jednotlivé segmenty veřejné politiky nejsou u nás jak v teoretickém uvažování, ve výzkumu, tak i v praktických opatřeních dostatečně propojeny. Jedním z velkých úkolů, na který i náš projekt poukázal je hlubší porozumění vztahům mezi jednotlivými segmenty sociální politiky. A vzhledem k tomu, že tato politika je úzce svázána s efekty ve sféře sociální koheze, zkvalitňování spočívající na propojenosti jednotlivých složek sociální politiky by se projevilo i v úrovni soudržnosti.

Použitá literatura a odkazy

- „A new strategy for social cohesion“ 2004, European Committee for Social Cohesion (CDCS) *Akt o jednotné Evropě* 1993. Praha: Ústav mezinárodních vztahů.
- Alexander, J. C. 2006a (1988). „Ústřední solidarita, etnická okrajová skupina a sociální diference.“ Pp. 16–48 in R. Marada (ed.). *Etnická různost a občanská jednota*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Alexander, J. C. 2006b (2001). „Promyšlení ‚způsobů začlenění‘ asimilace, napojování a multikulturalismus jako varianty občanské participace.“ Pp. 49–71 in R. Marada (ed.). *Etnická různost a občanská jednota*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Berger-Schmitt, Regina, Heinz-Herbert Noll. 2000. „Conceptual Framework and Structure of a European System of Social Indicators.“ *EuReporting Working Paper* No. 9. Mannheim: Centre for Survey Research and Methodology (ZUMA).
- Coser, L. A., Rosenberg, B. 1957. *Sociological Theory. A Book of Readings*. New York: The Macmillan Company.
- Dahrendorf, R. 1990. *Úvahy o revoluci v Evropě*. Praha: Nakladatelství Evropského kulturního klubu.
- Easterly, W., J. Ritzen, M. Woolcock. 2006. „Social Cohesion, Institutions, and Growth.“ *Economics & Politics* 18 (2): 103–120.
- Eisenstadt, S.N. 2000. „Multiple Modernities.“ *Daedalus* 129(1): 1-29.
- Esping-Andersen, G. 2002. *Why we need a new Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (EFILWC) 2004. *Quality of Life in Europe*. Luxemburg: Office for Official Publications of The European Communities.
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (EFILWC) 2007. *First European Quality of Life Survey: Key findings from a policy perspective*. Luxemburg: Office for Official Publications of The European Communities.
- European Social Survey 2002/03, 2004/05. Strasbourg: European Science Foundation.
- European Value Study (EVS) 1991, 1999. Tilburg: GESIS.
- Gellner, E. 2001. *Pluh, meč a kniha*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Goffman, E. 1983. „The interaction order.“ *American Sociological Review* 48: 1-17.
- Habermas, J. 1991. *Erläuterungen zur Diskursethik*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Habermas, J. 1992. *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.

- Habermas, J. 1995. *Theorie des kommunikativen Handelns*, Band II, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hobsbawm, E. 1962. *The Age of Revolution: Europe 1789-1848*. Cleveland: The World Publishing Company
- Chan J., H. To, E. Chan. 2005. „Reconsidering Social Cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research.“ *Social Indicators Research* 75 (2): 273–302.
- Inglehart, R. 1997. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change*. Princeton: Princeton University Press.
- Jenson, J. 1998. „Mapping Social Cohesion: The State of Canadian Research.“ [online]. *CPRN Study F-03*. Ottawa: Canadian Policy Research Network [cit. 5. 5. 2008].
Dostupné z: <http://www.cprn.com/documents/15723_en.pdf>.
- Kearns, A., R. Forrest. 2000. „Social cohesion and multilevel urban governance.“ *Urban Studies* 37 (5/6): 995–1017.
- Keller, J. 2004. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.
- Keller, J. 2007. *Teorie modernizace*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.
- Lockwood, D. 1996. „Civic integration and class formation.“ *The British Journal of Sociology* 47 (3): 531–550.
- Lockwood, D. 2000. *Solidarity and Schisma. 'The Problem of Disorder' in Durkheimian and Marxist Sociology*. Oxford: Clarendon Press.
- London School of Economics and Political Science 2007. *Social Cohesion, Trust and Participation: Social Capital, Social Policy and Social Cohesion in the European Union and Candidate Countries*. European Commission: Brussel.
- Luhmann, N. 1982. *The Differentiation of Society*. New York: Columbia University Press.
- Machonin, P. 2004. *Mechanismy sociální soudržnosti, stratifikace a role sociálního státu*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR.
- Mareš, P. 2004. „Sociální exkluze a inkluze.“ Pp. 15- 29 in Tomáš Sirovátka, ed. „Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin.“ Brno: Masaryková univerzita, Fakulta sociálních studií, Nakladatelství Georgetown.
- Mitchell, D. ed. 1968. *A Dictionary of Sociology*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Mlčoch, L. 2008. *Rodina z pohledu institucionální ekonomie*. Nepublikovaný rukopis – pracovní verze.
- Moody J., D. R. White. 2003. „Structural Cohesion and Embeddedness: A Hierarchical Concept of Social Groups.“ *American Sociological Review* 68 (1): 103–127.
- Musil, J. 2005. „Současná pojetí sociální soudržnosti a Česká republika.“ Pp. 7–16 in J. Musil (et al.). *Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii*. Studie CESES/ CESES Papers – Teoretik 9/20 04. Praha: CESES, FSV UK.
- Musil, J. 2008. „Stará otázka se vrací: co drží společnosti pohromadě?“ *Sociologický časopis* 44(2) 237-246.
- Musil, J, Müller, J. „Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze.“ *Sociologický časopis* 44(2) 321-348.
- Parsons, T. 1967. „Full Citizenship for Negro American?“ Pp. 422–465 in T. Parsons. *Sociological Theory and Modern Society*. New York: The Free Press.
- Payne, G. ed. 2000. *Social Divisions*. New York: St.Martin's Press.
- Petrusek, M. 1969. *Sociometrie*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.
- Pfaller, A. 2000. „Social Democracy in the Globalized Post-Industrial Society“ Pp. 13-39 in Jiří Musil and Zdeněk Suda eds. *The European Left After 1989 – West and East*. “ Praha: Central European University, Prague and Friedruch Bert Stiftung.

- Potůček, M. 1995. *Sociální politika*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Potůček, M. 2007. „The Czech Republic’s Capacities to Assess and Implement New Social Europe.“ Předneseno na konferenci *New Social Europe*. Praha: CESES a Friedrich Ebert Stiftung.
- Putnam, R. D. 2000. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon&Schuster.
- Russell, B. 1995. *Authority and the Individual*. London, New York: Routledge.
- Sirovátka, T. 2007. „Social Challenges Arising from Social Trends – Czech Republic“. Předneseno na konferenci *New Social Europe*. Praha: CESES a Friedrich Ebert Stiftung.
- Sirovátka, Tomáš. 2004. „Příjmová chudoba a sociální pomoc v České republice po roce 2000.“ Pp. 75-91 in Tomáš Sirovátka (ed.). *Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin*. Brno: MU FSS, Georgetown.
- Strategy for Social Cohesion 2000, European Committee for Social Cohesion.
- Schwartz, Sh. 2003. *A Proposal for Measuring Value Orientations across Nations. Chapter 7* in the Questionnaire Development Package of the European Social Survey. Website: www.Europeansocialsurvey.org
- Šafr, J., Bayer, I., Sedláčková, M. 2008 „Sociální koheze. Teorie, koncepty a analytická východiska.“ *Sociologický časopis*. 44(2): 247-269.
- Šafr, J., Sedláčková, M. 2006. *Sociální kapitál. Koncepty, teorie a metody měření*. Sociologické studie/Sociological Studies 06:7. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Schäfers, B., Zapf, W. 2001. *Handwörterbuch zur Gesellschaft Deutschlands*. Opladen: Leske und Budrich.
- Šafr, J., J. Häuberer. 2007. „Měření přemostujícího sociálního kapitálu: baterie PSK zjišťující odlišnosti v okruhu přátel.“ *Data a výzkum / SDA Info* 1 (2): 85–108.
- Taylor-Gooby, P. ed. 2004. *New Risks, New Welfare. The Transformation of the European Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- Touraine, A. 2000. *Can We Live Together? Equality and Difference*. Cambridge: Polity Press.
- Tuček, M. 2004. „Sociální soudržnost ve vědomí lidí.“ Pp. 27–49 in P. Machonin a kol. *Mechanismy sociální soudržnosti, stratifikace a role sociálního státu. Svazek I. Základní text studie*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí.
- Wagner, P. 2001. *A History and Theory of the Social Sciences*. London: SAGE Publications.
- Wolfe, A. 1989. *Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation*. Berkeley: University.
- Žižková, J. a kol. 1995. *Úvod do studia sociální politiky*. Praha: VŠE.

Studie CESES/CESES Papers

2003

1/2003	Internetoví Češi na cestě za svojí budoucností	Bednařík A.
2/2003	Knowledge-Driven Development	Veselý A.

2004

1/2004	Kultivace vědění v klíčový faktor produkce	Veselý A., Kalous J., Marková M.
2/2004	Vstup ČR do prostoru politické komunikace a rozhodování v EU	Balabán M. a kol.
3/2004	Politický vývoj ve střední Evropě po r. 1989 a jeho dopad na neziskový sektor	Frič P.
3/2004	Political developments after 1989 and their impact on the nonprofit sector	Frič P.
4/2004	Modernizace veřejné správy a vybraných veřejných služeb	Ochrana F.
5/2004	Understanding Governance: Theory, Measurement and Practice	Potůček M. Veselý A. Nekola M.
6/2004	Zpráva o stavu země. Strategické volby, před nimiž stojí	Potůček M. a kol.
7/2004	Czech Welfare State: Changing environment, changing institutions Český stát veřejných sociálních služeb: měnící se prostředí, měnící se instituce	Potůček M. Mašková M. Ochrana F. Kuchař P.
8/2004	Experti o mechanismech sociální soudržnosti v naší společnosti	Prudký L.
9/2004	Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii	Musil J., Bayer I., Jeřábek H., Mareš P., Prudký L., Sedláčková M., Sirovátka T., Šafr J.
10/2004	Círky a sociální soudržnost v naší zemi	Prudký L.
11/2004	The First Prague Workshop on Futures Studies Methodology	Slintáková B. (eds.) Potůček M. Nováček P.

2005

1/2005	Elity a modernizace	Frič P., Prudký L. Nekola M.
2/2005	Reálná konvergence České republiky k EU v porovnání s ostatními novými členskými zeměmi	Slavík C.
3/2005	Růst zkreslení HDP v prostředí transformace: implikace pro měření růstu a rozvoje české ekonomiky	Benáček V.
4/2005	Kvalita českých vývozu a dovozu	Horáková T.
5/2005	Metody a metodologie vymezení problému	Veselý A.
6/2005	Veřejné rozpočty jako nástroj veřejné politiky a strategického vládnutí. Veřejná politika, veřejná volba, veřejný zájem	Ochrana F. Nekola M.
7/2005	Evaluace: metody, východiska, přístupy	Ochrana F. Hloušková H.
8/2005	Policy a proces tvorby politiky	Veselý A. Nachtmannová M.
9/2005	Veřejnost a elity jako aktéři modernizace	Drhová Z. Frič P., Prudký L. Nekola M.
10/2005	The Second Prague Workshop on Futures Studies Methodology and Colloquium Designing the Future in Europe 2005	Potůček M. a kol.
11/2005	Péče o staré lidi v rodině	Jeřábek H.

2006

1/2006	Literature Review on Civil Society, Citizenship and Civic Participation in the Czech Republic.	Potůček M. a kol.
2/2006	Vnitřní periferie České republiky, sociální soudržnost a sociální vyloučení	Musil J. Müller J.
3/2006	Sociální vyloučení a sociální začleňování v České republice jako veřejně politická agenda	Mareš P. Rákoczyová M. Sirovátka T. a kol.
4/2006	Přístupy k sociologickému empirickému zkoumání hodnot	Prudký L.

2007

1/2007	Srovnání dvou aspektů sociální soudržnosti v České republice, na Slovensku, v Rakousku, v Maďarsku, Finsku a Řecku	Šmídová M.
Rákoczyová M.
2/2007	Hodnotový portrét evropských zemí. Srovnávací analýza s použitím přístupu Shaloma Schwartze.	Vávra M.
3/2007	Přístupy k sociologickému zkoumání kultury a stratifikace	Bayer I.
Šafr J.
Vojtíšková K.

2008

1/2008	Periferie zblízka. Studie tří periferních obcí a jejich sousedů.	Abramuszkinová E.
Kučerová E.
Šmídová M.
2/2008	Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti	Musil J.

Všechny texty jsou k dispozici na: <http://ceses.cuni.cz/studie/index.php>.